

De vorming van collectie identiteiten bij studenten in Rwanda
En de invloed van het dagelijks leven en verzoeningsprogramma's

Thema van de 18de herdenkingsperiode van de genocide in Rwanda

De vorming van collectie identiteiten bij studenten in Rwanda
En de invloed van het dagelijks leven en verzoeningsprogramma's

Eind Thesis Opleiding Culturele Antropologie

Definitieve versie: 29 juni 2012

Emma Engbers (3348806)
E.W.Engbers@students.uu.nl
Begeleider: Geert Mommersteeg
Universiteit Utrecht 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Theoretisch kader	8
1.1: Definitie en theorieën van verzoening.....	8
1.2: Definitie en theorieën van collectieve identiteit.....	10
Hoofdstuk 2: de Context	13
Hoofdstuk 3: Het dagelijks leven van de studenten aan het UCK.	19
Hoofdstuk 4: De rol van verzoeningsprogramma's.....	24
Hoofdstuk 5: Collectieve identiteiten.....	32
Conclusie.....	41
Bibliografie.....	44
Bijlage 1: Summary.....	48
Bijlagen 2: Reflectieverslag	50

Inleiding

“I know that there are people who are really angry because the government tries to make ethnicity to a prohibit subject, but they do not want to remember the Hutu victims of the genocide. The RPF made a lot of victims during the war and there are also a lot of Hutus who tried to protect Tutsis and were murdered as well. But if they talk about genocide now, they only talk about the genocide against Tutsi. It is logical that the children of those victims are angry. But what will happen when those people want revenge? Because that is just how people are.” Vertelt Alex, vijfde jaarstudent journalistiek aan het UCK op woensdag twintig maart, wanneer hij probeert uit te leggen waarom hij denkt dat er ondanks alle positieve ontwikkelingen in Rwanda toch nog een grote kans is op een nieuw conflict.^{1 2}

Na jaren van hoog oplopende spanningen tussen Hutus en Tutsis, een burgeroorlog en een vredesverdrag gebeurt er in 1994 alsnog waar veel Rwandesen al langere tijd bang voor zijn. Na het uit de lucht schieten van het vliegtuig van de Hutu president Habyarimana geeft de overheid via propaganda op onder andere de radio het startsein voor het massaal vermoorden van Tutsis en gematigde Hutus. Van april tot en met half juni worden ongeveer 800.000 Tutsis en gematigde Hutus vermoord. Na jaren van opstapelende trauma's in Rwanda is het na de genocide, aan de nieuwe regering, die in 2002 aan de macht komt, om het land opnieuw op te bouwen en de verschillende etnische groepen een gezamenlijke toekomst te geven. Verzoening en identiteit zijn hierbij heel belangrijk en kunnen bepalend zijn voor de toekomst van het land. Maar wat gebeurt er in een getraumatiseerde samenleving, hoe gaat het proces van verzoening en heeft verzoening invloed op de collectieve identiteit van leden van de samenleving? Dat zijn vragen die mij de afgelopen tijd geïnteresseerd hebben en die ik via mijn onderzoek voor mijn bachelor thesis geprobeerd heb te beantwoorden. Specifieker heb ik van veertien februari tot één mei onderzoek gedaan naar de collectieve identiteit van studenten aan een Rwandese universiteit, en of het verzoeningsproces in het land invloed gehad heeft op de vorming van de collectieve identiteit van deze studenten. Door middel van mijn veldwerk heb ik geprobeerd antwoord te vinden op de centrale vraagstelling: *Hoe beïnvloeden het dagelijks leven van studenten aan de UCK en de verzoeningsprogramma's waaraan zij hebben deelgenomen de vorming van collectieve identiteiten?*

¹ Informeel gesprek met Alex, 20-03-2012

² De namen van de informanten zijn voor hun veiligheid nu en in de toekomst geanonimiseerd. Omdat ik als een gelijke om gegaan ben met mijn informanten vind ik het gepaster om alleen een voornaam te gebruiken.

Deze thesis zal op een beschrijvende wijze inzicht geven in het dagelijks leven van studenten aan de UCK waarbij ik nader in ga op de collectieve identiteiten die hier een rol spelen. Omdat collectieve identiteiten en dan vooral etnische identiteiten in het verleden nog wel eens geleid hebben tot spanningen tussen verschillende groepen. Dit was ook een van de oorzaken van het conflict in Rwanda en het is dus interessant om te zien hoe identiteiten zich ontwikkelen in een periode van verzoening.

Mijn onderzoek heeft plaats gevonden in Rwanda, in de stad Gitarama in de zuidelijke provincie van Rwanda, aan de Katholieke Universiteit van het diocees Kabgayi, UCK. Mijn onderzoekspopulatie waren de studenten aan deze universiteit. Ik heb gekozen voor studenten omdat deze vaak in een fase van hun leven zitten waarbij ze zich erg bewust zijn van hun eigen identiteit en van veranderingen in de samenleving. Hierdoor hoopte ik interessante interviews en groepsgesprekken te kunnen voeren. Op de universiteit studeren zowel studenten aan de dagsectie als studenten aan de avondsectie. De studenten van de dagsectie studeren overdag en de studenten van de avondsectie studeren in de avond nadat ze meestal overdag al gewerkt hebben. Door 'rond te hangen', zoals antropologen dit vaak noemen, in de pauze van de studenten heb ik via de sneeuwbalmethode contact gelegd met een groot aantal studenten. De studenten waren tussen de 21 en de 32 jaar en studeerden overwegend journalistiek. Daarnaast heb ik ook studenten gesproken die economie, *environment studies* en *development studies* studeerden. In welk studie jaar de studenten zich bevonden varieerde van het eerste jaar tot het vijfde en laatste jaar. Tijdens mijn veldwerk was ik dagelijks op de universiteit te vinden. Ik had hier een eigen lokaal waar ik met mijn laptop kon werken en waar plek was om interviews en groepsgesprekken te houden. Het voordeel hiervan was dat ik gemakkelijk de studenten in de pauze of aan het einde van hun lesdag even op kon zoeken. Daarnaast wist iedereen mij makkelijk te vinden als ze mij ergens voor nodig hadden of gewoon gezellig een praatje wilden komen maken.

In totaal heb ik vier avondsectie studenten geïnterviewd, waarvan twee vrouwen en twee mannen. Daarnaast heb ik nog dertien studenten van de dagsectie geïnterviewd. Dit waren zeven vrouwen en zes mannen. Totaal is het aantal studenten dat ik gesproken heb veel groter omdat ik ook veel informele gesprekken heb gevoerd tijdens participerende observatie. Met alle zeventien informanten heb ik semigestructureerde interviews gehouden aan de hand van een vragenlijst. Ik heb voor semigestructureerde interviews gekozen omdat de informatie uit deze interviews vaak goed te vergelijken is, alle informanten hebben immers ongeveer dezelfde vragen gehad, maar ook omdat dergelijke interviews het mogelijk maakte dieper in te gaan op interessante dingen die tijdens het gesprek naar voren kwamen. Met vier informanten heb ik vervolgens nog diepte interviews gehouden om verduidelijking te krijgen over bepaalde informatie. Deze informanten heb ik gekozen omdat ik nog specifieke vragen

had over hun eigen leven en omdat het alle vier studenten waren die erg open waren en mij graag over alle mogelijke onderwerpen meer wilden vertellen.

Naast interviews heb ik ook gebruik gemaakt van participerende observatie. Dit heb ik bij verschillende gelegenheden en op verschillende plaatsen gedaan maar voornamelijk in de pauzes van de studenten, bij de bijeenkomsten van studentenverenigingen en tijdens de herdenkingsbijeenkomsten voor de genocide. Vooral het feit dat ik lid mocht worden van een 'familie' van de studentenvereniging voor overlevenden van de genocide heeft mij veel informatie opgeleverd. In deze familie werden veel gevoelige onderwerpen besproken en het was erg bijzonder dat hier een buitenstaander bij mocht zijn. Tijdens het participeren en observeren heb ik geprobeerd vooral te focussen op de wijze waarop identiteiten geuit werden en of dit klopte met de informatie die ik van de studenten kreeg in de interviews. Zeker in het begin gaven de studenten namelijk wel eens antwoorden waarvan ze dachten dat het sociaal-wenselijk was. De informatie die ik kreeg tijdens het participeren en observeren kon ik vervolgens in interviews weer terugkoppelen.

Verder heb ik een aantal studenten gevraagd om mee te werken aan focusdiscussiegroepen. Ik heb tijdens deze bijeenkomsten een onderwerp aangedragen en daar met mijn informanten door middel van discussies over gepraat. Onder andere het bestaan van een Rwandese identiteit en de subidentiteiten die er eventueel zijn. Dit leverde veel diepgaande informatie op. In deze discussies heb ik zelf voornamelijk een sturende richting gehad. Ik heb het onderwerp geïntroduceerd en soms verklarende vragen gesteld, maar heb het discussiëren overgelaten aan mijn informanten. Kritiek die soms geleverd wordt op deze methode is dat mensen misschien niet eerlijk zijn in een discussie omdat ze bang zijn voor de gevolgen. Dit heb ik geprobeerd te beperken door studenten te vragen die elkaar al kenden en vaak vrienden of klasgenoten waren. Daarnaast kon ik de informatie die gegeven werd weer verifiëren met de interviews en het participeren en observeren.

Als laatste heb ik samen met mijn informanten een netwerkanalyse gemaakt waarin al mijn informanten terug te vinden waren en ik kon zien met wie ze allemaal vrienden waren en hoe deze vriendschappen zijn ontstaan. Hierdoor kon ik zien of studenten inderdaad hun vriendschappen sloten op basis van factoren die zij mij in de interviews genoemd hadden.

In het eerste hoofdstuk, het theoretisch kader, zal de theorie achter de begrippen trauma, verzoening en identiteit besproken worden. In het tweede hoofdstuk, de context, zullen deze begrippen vervolgens toegepast worden op de situatie in Rwanda. Verder wordt er in dit hoofdstuk ook belangrijke achtergrondinformatie gegeven over het land en de universiteit. In de drie hoofdstukken die volgen zullen de gevonden onderzoeksgegevens gepresenteerd worden. In hoofdstuk drie zal beschreven worden hoe het dagelijks leven van de studenten er

uit ziet. In hoofdstuk 4 zal beschreven worden hoe de collectieve identiteit gevormd wordt en verklaard worden hoe het dagelijks leven van de studenten deze collectieve identiteit beïnvloedt. In hoofdstuk 5 zal vervolgens beschreven worden met welke verzoeningsprogramma's de studenten te maken hebben en hoe dit hen beïnvloed en hoe dit de vorming van de collectieve identiteit van de studenten beïnvloed. Ten slotte zal in de conclusie de in de voorgaande hoofdstukken gepresenteerde informatie samen worden gevat om antwoord te geven op de centrale vraag.

Hoofdstuk 1: Theoretisch kader

1.1: Definitie en theorieën van verzoening.

Bij allerlei conflicten wordt er gesproken over cultureel trauma en verzoening. Ook in de culturele antropologie en in de studie naar conflicten komen deze termen steeds weer terug. Maar wat betekenen deze begrippen nu eigenlijk en wat zijn de achterliggende theorieën? De begrippen cultureel trauma en verzoening zijn door de jaren heen door veel auteurs beschreven en gedefinieerd. Sztompka (2000: 449) en Robben (2004: 126) geven voor cultureel trauma de volgende definitie; “the culturally defined and interpreted shock to the cultural tissue of society.” Grote traumatische gebeurtenissen zijn vaak meer dan een opeenstapeling van het lijden van individuen. Als er sprake is van een cultureel trauma zijn grote sociale verbanden veranderd, hetgeen effect heeft op groepsidentiteiten en culturele gewoontes (Robben 2005: 126). Cultureel trauma ontstaat door sociale verandering. Sztompka (2000: 452) beschrijft in zijn artikel *Cultural trauma; the other face of social change* de vier kenmerken waaraan sociale verandering moet voldoen om een cultureel trauma te worden. Sociale verandering moet plotseling en snel plaatsvinden, radicaal zijn, de kern van de samenleving bereiken, een bijzondere oorsprong hebben, het moet voelen alsof de sociale verandering van buiten af is opgelegd, en tenslotte moet de sociale verandering als onverwacht en choquerend worden ervaren. Gebeurtenissen waarbij een cultureel trauma kan ontstaan zijn bijvoorbeeld revoluties en oorlogen. Zowel Sztompka (2000) als Stamm (2004) benadrukken dat trauma geen stabiele conditie is voor een samenleving, maar een dynamisch proces waarbij het trauma zich steeds verder ontwikkelt.

Nadat er in een samenleving een trauma is ontwikkeld (zoals bijvoorbeeld tijdens de genocide in Rwanda) is er ook een lang proces nodig om weer terug te keren naar een gewone, gezonde samenleving. Het einde van direct geweld opent deuren voor onderhandelingen tussen partijen, onderhandelingen kunnen leiden tot afspraken tussen de elite van partijen maar dit leidt niet automatisch tot terugkeer naar een veilige samenleving waar verschillende groepen vredig samen kunnen leven. Daarom is een van de belangrijkste processen na een trauma het proces van verzoening. Miall et al. (2005: 231) geven voor verzoening de volgende definitie: “restoring broken relationships and learning to live non violently with radical differences.” Hoe een dergelijke verzoening bereikt wordt is vaak per groep of samenleving verschillend en afhankelijk van de cultuur en het conflict zelf (Daly & Sarkin 2007: xiii). Er zijn verschillende redenen waarom een natie verzoening wil nastreven. Verzoening kan bijvoorbeeld bijdragen aan de democratie en kan het land de stabiliteit geven

waardoor investeerders en bedrijven terug komen, maar bijvoorbeeld ook toeristen.

Verzoening is ook belangrijk voor het gevoel van gerechtigheid; er zijn situaties waar het volk de regering verplicht om verzoeningsprogramma's op te zetten. Meestal is een opeenstapeling van redenen de doorslag om verzoeningsprogramma's op te starten (Daly & Sarkin 2007: 13). Voor een goed en volledig verzoeningsproces is het belangrijk dat er niet alleen op nationaal niveau vergeven en verzoend wordt, maar dat dit ook op individueel en op groepsniveau gebeurt (Daly & Sarkin 2007: 42; Daly 2002: 75). Dit kan heel lastig zijn omdat iedereen anders op een trauma reageert en dus ook ieder individu een eigen manier van persoonlijke verzoening nodig heeft. Zo is het voor daders vaak heel moeilijk hun ideologie los te laten omdat dit betekent dat ze ook werkelijk schuldig zijn. Door vast te houden aan hun ideologie kunnen ze zichzelf voorhouden dat het niet hun schuld is wat er gebeurd is, maar die van de slachtoffers (Staub et al. 2003). Volgens Daly & Sarkin (2007, 45) is het niet nodig dat de overheid voor iedereen persoonlijk een programma verzorgt, maar wel dat er verschillende programma's aangeboden worden waar mensen gebruik van kunnen maken.

In het boek *Contemporary Conflict Resolution* schrijven Miall et al (2005: 243-245) over de vier fases van verzoening die er toe leiden dat er een evenwichtige en veilige samenleving ontstaat. De eerste fase is het behalen van politieke afsluiting, in ieder geval tot een punt waar geweld niet meer een logische oplossing is. Zonder politieke overeenkomst is het veel moeilijker om verder te gaan in het verzoeningsproces. Daarom is het ook makkelijker om te verzoenen na een conflict dat een duidelijke uitkomst heeft zoals in het geval van de Tweede Wereld Oorlog. In de tweede fase van verzoening is het belangrijk dat de partijen weer 'vermenselijkt' worden en dat polarisatie wordt stopgezet. Dit is het moment van de verzoeningsverhalen waarbij beide partijen worden gezien als slachtoffer in plaats van daders. Als het de partijen niet lukt om elkaar weer als medemens te zien zullen ze nooit hun relatie kunnen verbeteren. In de derde fase van verzoening bereikt het proces het moment van transformatie. Ook al lijken de economische en politieke verschillen nog te groot om direct op te lossen, veel mensen hebben er wel vertrouwen in een betere toekomst. Echter blijven de partijen in de praktijk vaak de verzoening en het conflict bekijken vanuit het '*zero-sum perspectief*' (Aiken, 2010:17). Hiermee wordt bedoeld dat de partijen elkaar misschien wel weer als medemens gaan zien en willen graag werken aan een betere toekomst voor beide partijen, maar zien in het verzoeningsproces vooral zichzelf als slachtoffer en zien niet in dat de andere partij zich ook moet verzoenen omdat ze niet zien dat de andere partij ook geleden heeft.

Voor fase drie is het erg belangrijk dat de partijen niet alleen een verandering doormaken, maar echt een transformatie (verandering van binnen uit) ondergaan. De partijen moeten een transformatie doormaken zodat ze ook echt achter bijvoorbeeld democratie gaan

staan, anders is de kans op een terugval in oude patronen groot (Daly 2002: 74). Tijdens de laatste en vierde fase die Miall et al (2005) beschrijven wordt de verzoening totaal. In deze fase worden verschillen niet alleen getolereerd maar zelfs gewaardeerd. Dit is het moment voor vergeving en de realisering dat de toekomst belangrijker is dan het verleden. Deze fase wordt echter bijna nooit gehaald. Het vraagt om een diepe vorm van culturele vredesopbouw, die in alle facetten van de samenleving door moet dringen. Hierbij gaat het om de visie van de media op het conflict en de verschillen tussen de groepen maar ook om wat de kinderen hierover op school leren. Het voor het verzoeningsproces vooral heel erg belangrijk dat de verschillen tussen de groepen niet als een probleem bestempeld worden.

Echter blijven de partijen in de praktijk vaak de verzoening en het conflict bekijken vanuit het *'zero-zum perspectief'* (Aiken, 2010:17). Hiermee wordt bedoeld dat tijdens het verzoeningsproces het conflict vaak heel erg van één kant belicht wordt door beiden partijen en dat het erg moeilijk is om zich in te leven in het verhaal van de ander. Beide partijen zien zichzelf als slachtoffer. Zolang de partijen daar niet overheen kunnen stappen zullen ze nooit de vierde fase van de verzoening bereiken.

1.2: Definitie en theorieën van collectieve identiteit.

In de vorige paragraaf is beschreven hoe cultureel trauma ontstaat en hoe er vervolgens verzoend kan worden. Vaak is een van de oorzaken voor onenigheid tussen de partijen een verschil in collectieve identiteit. Deze groepen met een eigen collectieve identiteit hebben vaak door traumatische ervaringen moeite om vreedzaam samen te leven, doordat er geen begrip is voor elkaars identiteit. Mahmoud Mi'ari (2009: 582), een professor sociologie aan de Birzeit Universiteit, definieert collectieve identiteit als volgt:

“I define collective identity as a sense of belonging to a group, or number of groups, in which membership is claimed. As such collective identity is a subjective state, and can exist at many different levels from family unit to sporting team, professional organization, political party, ethnic group, several ethnic groups forming a state or grouping of states as in the case of non-aligned nations. Although identity is a subjective state, it is generally anchored in objective features, such as territory, language, history and culture.”

Collectieve identiteit is volgens deze definitie sociaal geconstrueerd. In de meeste hedendaagse samenlevingen wordt de collectieve identiteit gevormd door een aantal componenten, of subidentiteiten. De belangrijkheid van de verschillende componenten is afhankelijk van sociale en historische factoren, zoals het overheidsbeleid, opvoeding, sociale verandering en oorlogen. Zo wordt volgens Mi'ari (2009) de Palestijnse collectieve identiteit

gevormd uit een Arabische identiteit, door het delen van een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en cultuur met de Arabische wereld. Daarnaast bestaat de Palestijnse identiteit uit het gemeenschappelijke geloof, de islam en uit lidmaatschap van kleine traditionele groepen, zoals dorpen en clans. En als laatste bestaat de Palestijnse identiteit natuurlijk uit het feit dat de leden een gemeenschappelijke strijd voeren voor een onafhankelijk Palestina. De afgelopen vijftig jaar was, afhankelijk van de situatie in het land en de wereld, een bepaalde component van deze identiteit belangrijker waardoor de collectieve identiteit veranderde. Er zijn dus verschillende vormen van collectieve identiteit, onder andere etnische, nationale, religieuze en culturele identiteit. Meestal liggen deze verschillende collectieve identiteiten dicht bij elkaar en zit er veel overlap tussen. Ook Barth (1969), Anderson (1983) en Eriksen (1993) schrijven over identiteit. Ze benadrukken dat collectieve identiteit sociaal geconstrueerd is en kan veranderen door sociale verandering. Baumann (1999) benadrukt opnieuw dat de grenzen van een collectieve identiteit kunnen veranderen, maar hij gaat hierin nog een stap verder en analyseert dat niet alleen de collectieve identiteit verandert maar dat mensen gedurende hun leven kunnen wisselen tussen verschillende groepen met verschillende collectieve identiteiten.

Wat bedoelen al deze schrijvers met “collectieve identiteit is sociaal geconstrueerd”? Met het woord identiteit wordt hier verwezen naar een sociale categorie, zoals man, moslim en Palestijns. Sociale categorieën zijn groepjes mensen die een label (of labels) krijgen die te onderscheiden zijn door twee belangrijke kenmerken: ten eerste zijn er de regels van het lidmaatschap die beslissen wie wel en wie geen lid is van de categorie, ten tweede zijn de typische kenmerken van een groep belangrijk (zoals overtuigingen, verlangens, morele verplichtingen en fysieke attributen) voor lidmaatschap (Fearon & Laitin 2000: 848). Deze sociale categorieën en hun regels zijn een product van menselijk spreken en handelen, en kunnen en zullen daarom veranderen door de jaren heen. Baumann (1999, 64) vergelijkt collectieve identiteit en etniciteit met wijn en stelt: “Yet nature itself does not produce wine, just as little as ancestry by itself produces ethnicity: The natural ingredients need to be added to in order to achieve a process of fermentation, just as ethnic categorizations need political and economic interests to turn them into markers of identity that can operate in daily life.” Dit betekent natuurlijk niet dat collectieve identiteit, in welke vorm dan ook, niet echt is. Ondanks dat in de sociale wetenschap collectieve identiteit gezien wordt als iets geconstrueerd door mensen zijn er nog veel mensen die een collectieve identiteit opgelegd krijgen. Veel mensen geloven nog in bijvoorbeeld etniciteit als een vast construct waarin je geboren wordt en wat via overerving door gegeven wordt. Een andere term hiervoor is *primordialism*. Vaak wordt deze kijk op collectieve identiteit door etnopolitieke bewegingen gebruikt. Onder andere door hun politiek blijft het idee bestaan dat identiteit aangeboren en onveranderlijk is.

Fearon & Laitin (2000) proberen in hun artikel te onderzoeken of er een verband is tussen de sociale constructie van identiteit en conflicten. In veel conflicten speelt collectieve identiteit namelijk een belangrijke rol. Echter niet in alle gebieden waar verschillende collectieve identiteiten samenleven ontstaat er ook een conflict en in conflicten waar identiteit een rol speelt is dit vaak niet de enige oorzaak voor conflict. Zoals in de vorige paragraaf beschreven is, zorgt met name sociale verandering vaak voor cultureel trauma en conflict. Toch speelt identiteit in veel oorlogen van de afgelopen decennia een belangrijke rol. Michael Ignatieff (1999) verklaart het belang van identiteit in sociale verandering en oorlog door de reactie van mensen op angst. Ignatieff laat dit duidelijk zien aan de hand van een voorbeeld van een Kroatisch dorp. In dit dorp leven de mensen, Kroaten en Serviërs, al decennia lang vredig naast elkaar. Bij het uitbreken van het conflict in Joegoslavië kunnen de inwoners zich dan ook niet voorstellen dat de oorlog dit zou kunnen veranderen. Maar wanneer het conflict dichterbij het dorp in de buurt komt, ontstaat er toch polarisatie tussen de beide groepen. Angst zorgt er vaak voor dat mensen zich alleen begrepen voelen door hun “eigen” groep en gevoel van gevaar zorgt ervoor dat men zich steeds meer gaat terug trekken tot hun eigen, etnische groep. Het belang van een gezamenlijke identiteit wordt dan versterkt. Hierdoor stopt vaak de communicatie tussen de verschillende, in dit geval, etnische groepen. Zonder communicatie kan er ook geen begrip zijn voor elkaars situatie, voelt men zich steeds verder verwijderd van elkaar en komt men in een vicieuze cirkel van polarisatie terecht, die enkel door angst voor de ander wordt gekenmerkt. De buurman die toevallig van een andere etnische groep is, wordt door dit proces alleen nog maar gezien als een gevaarlijk persoon behorend tot de andere etnische groep in plaats van de gezellige buurman of goede vriend. Vaak is collectieve identiteit dus geen directe oorzaak voor het ontstaan van conflicten, maar speelt het wel een belangrijke rol. In tijden van oorlog ontstaat door polarisatie meer een zij - wij tegenstelling.

Doordat collectieve identiteit en vooral de polarisatie tussen de verschillende groepen een van de problemen voor het conflict zijn, speelt identiteit dus een belangrijke rol in het verzoeningsproces. Door communicatie, begrip en verzoening met het verleden, moeten identiteiten weer verzachten en transparant worden. Op die manier kan de polarisatie stop gezet worden (Miall et al. 2005). Dit gebeurt voornamelijk in de derde en vierde fase van het verzoeningproces. Om tot verzoening te komen moeten de collectieve identiteiten van de partijen dus veranderen. In eerste instantie is het belangrijk dat er weer begrip komt voor elkaars identiteit, maar uiteindelijk is het doel van verzoening dat de hele bevolking collectieve identiteit ziet als een sociaal construct wat gecreëerd is door mensen.

Hoofdstuk 2: de Context

Rwanda is een land dat internationaal bekend is vanwege de onrust tussen de twee grootste etnische groepen in het land, de Hutus en de Tutsis. Deze strijd culmineerde in april 1994 in een verschrikkelijke genocide waarbij meer dan honderdduizend Tutsis en gematigde Hutus vermoord werden door voornamelijk extremistische Hutus. De journalist Philip Gourevitch (1998) heeft vlak na de genocide onderzoek gedaan onder overlevenden. Op basis van de verhalen van overlevenden construeert Gourevitch in zijn boek *“We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families”* hoe de verschrikkelijke gebeurtenissen konden plaats vinden.

Zowel de Hutus als de Tutsis zijn volgens de orale traditie etnische groepen die door migratie in Rwanda terecht kwamen (Gourevitch 1998). Door de jaren heen echter mixten de beide etnische groepen steeds meer. Ze spraken dezelfde taal, trouwden onderling, leefde in dezelfde gemeenschappen waarin ze dezelfde sociale en politieke cultuur deelden. Door al het mixen van de Hutus en de Tutsis zijn etnografers en historici van mening dat de beide groepen niet meer bestempeld konden worden als twee verschillende etnische groepen (Gourevitch 1998). Echter bleven de termen Hutu en Tutsi bestaan, maar dan als naamgeving voor verschillende klassen. Tutsi werd een term voor de herders van koeien, vaak waren dit ook de rijkere en machtigere personen in de samenleving. De familie van de koning was bijvoorbeeld Tutsi. De Hutus was de klasse die cultiveerden op het land en Twa waren de mensen die leefde van de jacht en het bos. Echter bleven de grenzen tussen Hutus, Tutsis en Twa erg poreus, als men koeien kocht kon werd men een Tutsi. Met de komst van de Belgische kolonistoren rond 1900 kregen de Tutsis de macht in het land. De termen Tutsi en Hutu werden meer en meer gebruikt als etnische termen en jarenlang konden de Belgen via de Tutsis de rest van de burgers van Rwanda overheersen.

Na jarenlange onderdrukking van de Hutus door de Belgen en de Tutsis komen in 1960 de Hutus aan de macht, ook met hulp van de Belgen. De Hutus vormen de meerderheid in het land. Vanaf dan worden de Tutsis onderdrukt door de Hutus. In de jaren tachtig ontstaat er een rebellengroep die strijd voor gelijke politieke rechten in het land, de Rwandese Patriotic Front (RPF). Een mislukt vredesverdrag, economische crisis en angst om de macht te verliezen waren voor de Hutu-extremisten genoeg redenen om de genocide te laten starten (Gourevitch 1998). De genocide was alles behalve spontaan. De basiselementen voor de start ervan waren al jaren zorgvuldig gepland door de Hutu-extremisten die constant de macht hadden over de regerende partij, de bureaucratie van de regering en over de politie en het

leger (Mueller 2000). Maar ook de RPF is niet vrij van misdaden. In hun strijd voor vrijheid en gelijkheid en in een poging tot het beschermen van de Tutsis en gematigde Hutus begingen ze vele misdaden tegen de mensheid en oorlogsmisdaden (Reyntjens 2004).

De genocide en de oorlog, hebben een trauma veroorzaakt onder de inwoners van Rwanda. Het is dan ook een moeilijke taak voor de nieuwe regering om het land te verzoenen met haar eigen geschiedenis en op te krabbelen uit een diep dal en een stabiele toekomst op de bouwen. Een makkelijke, en volgens sommige theoretici de beste methode, voor vrede is het scheiden van de groepen. “Good fences make good neighbours.” (Miall et al. 2005: 233) Echter zijn de verschillende etnische groepen in Rwanda zo met elkaar verweven dat ze niet simpelweg van elkaar gescheiden kunnen worden. Rwanda zal de vier fases van verzoening die beschreven zijn in het theoretisch kader moeten doorlopen zodat de verschillende groepen aan het einde weer samen kunnen leven. De eerste stap tot verzoening is gezet met het vredesverdrag aan het einde van de genocide, namelijk politieke afsluiting. Om de volgende fases van verzoening te bereiken zijn er een heleboel verschillende programma’s ontworpen en uitgevoerd. Er zijn twee belangrijke programma’s van de overheid die ik hieronder zal toelichten aan de hand van de theorie. Het uiteindelijke doel van deze programma’s is totale verzoening en het vredig samenleven van de verschillende partijen. De verzoeningsprogramma’s proberen dit te creëren door vergeving en begrip.

Ondanks dat de overheid na de genocide zoveel mogelijk mensen geprobeerd heeft te vervolgen zou het meer dan een eeuw duren voordat de meer dan honderdduizend verdachten vervolgd zouden zijn. Daarom werd er in 1998 bedacht om een nieuwe vorm van de traditionele *Gacaca* rechtbank te gebruiken voor het brengen van gerechtigheid en voor verzoening (Molenaar 2005). De *Gacaca* rechtbank werd in de prekoloniale tijd gebruikt in kleine gemeenschappen om met misdaden om te gaan. Het doel was door gesprekken en discussie een oplossing te zoeken voor het probleem en de verschillende partijen dichter bij elkaar te brengen. Het doel van de nieuwe vorm van de *Gacaca* rechtbank is het promoten van verzoening en heling, voor zowel slachtoffers als daders. Het biedt een platform voor daders om zich te verontschuldigen en voor slachtoffers is het een plek om bij elkaar te komen (Zorbas 2004). De *Gacaca* rechtbanken zijn belangrijk voor fase twee en drie van het verzoeningsproces. In fase twee van het verzoeningsproces moeten de partijen elkaar weer als mensen gaan zien en moet de polarisatie stopgezet worden, de derde fase van verzoening wordt gekenmerkt door de transformatie van de partijen naar een houding waarin iedereen vertrouwen heeft in een betere toekomst (Miall et al 2005). De rechtbank zou er namelijk voor moeten zorgen dat de Hutus en Tutsis elkaar weer als medemens gaan zien in de rechtbank. En dat ze vervolgens met elkaar discussiëren over hun problemen en ideaal gezien zelfs tot een oplossing komen voor de toekomst. Echter wordt er in de rechtbank niet altijd de

waarheid gesproken of participeren mensen helemaal niet. Dit omdat *Gacaca* grote gevolgen kan hebben voor de persoon in kwestie en zijn of haar familie. Het kan leiden tot uitsluiting van de gemeenschap of een gevangenisstraf. Maar volgens Molenaar (2005), die een kritisch artikel schreef over de *Gacaca* rechtbanken, is het een goede start om Hutus en Tutsis weer dichter tot elkaar te brengen en een eerste stap in het proces om de etniciteit minder statisch te zien. Ondanks de nadelen beweert onder andere Molenaar dat de *Gacaca* rechtbanken wel degelijk een bijdrage leveren voor de verzoening.

Een ander grootschalig verzoeningsprogramma opgezet door de overheid is verzoening via de radio. In Rwanda is radio het medium dat het grootste bereik heeft in het land. Via speciale programma's op de radio probeert de overheid de gehele bevolking te bereiken met educatie over trauma en verzoening. De doelen van de verschillende radioprogramma's zijn, het verzorgen van informatie over psychologisch herstel van trauma na groepsgeweld, mensen in te laten zien hoe groepsgeweld ontstaat en zo dus begrip te kweken voor daders en slachtoffers, de psychologische impact van groepsgeweld en het voorkomen van groepsgeweld. Het laatste doel van het programma is het stimuleren van de bevolking tot eigen initiatief in verzoening en preventie van geweld (Staub et al. 2007). Ook het radioprogramma is gericht op de tweede fase van het verzoeningsproces, in deze fase moeten de partijen elkaar weer als medemensen gaan zien in plaats van vijanden en moet de polarisatie stoppen (Miall et al 2005). De verschillende radioprogramma's werden door de bevolking als positief ervaren en gaven aan dat het programma's meegewerkt had aan hun persoonlijke verzoeningsproces. Het grote voordeel van dit initiatief is dat iedereen toegang heeft tot radio, waardoor er niemand buiten gesloten wordt. Daarnaast is het luisteren naar de radio veilig en zonder gevolgen. De luisteraars hoefden niks van zichzelf bloot te geven wat kan zorgen voor uitsluiting en vervolging door de rest van de samenleving, in tegenstelling tot de *Gacaca* rechtbanken (Staub et al 2007).

Naast de bovengenoemde verzoeningsprogramma's heeft de overheid ook een identiteitspolitiek gevoerd in de periode na de genocide. Deze identiteitspolitiek moest er voor zorgen dat er weer één Rwandese identiteit kwam in plaats van de verdeelde etnische identiteiten die tijdens en na de genocide een belangrijke rol speelden. In 2003 introduceerde de RPF regering, onder leiding van Paul Kagame, een aantal nieuwe wetten. Waaronder de wet waarbij de termen Hutu en Tutsi verboden werden. Hiermee wil de regering strijden voor één Rwandese identiteit, een identiteit waar iedereen zich mee kan identificeren en er geen sprake is van uitsluiting. Een nobel doel van de regering, die voornamelijk bestaat uit Tutsi leiders van de RPF. Echter volgens Hintjens (2008) blijkt dat de RPF dit ook goed uitkomt voor de monopolisering van de politieke en militaire macht. Hierdoor is namelijk niet een minderheid aan de macht en kan er niet meer gezegd worden dat er voornamelijk Tutsis op

belangrijke posities in de overheid en het leger zitten. Doordat er niet meer gesproken mag worden van Hutus en Tutsis worden er andere manieren gevonden om te spreken over verschillende etnische identiteiten. Hierdoor heeft de wet duidelijk niet het juiste effect, in een artikel in de Volkskrant van 18 augustus 2004 wordt er zelfs gesuggereerd dat de “sfeer van de genocide” terug zou zijn. Buckley-Zistel (2006), die een artikel geschreven heeft over de verwerking van de genocide door de inwoners van Rwanda, beweert zelfs dat etnische identiteit in Rwanda tegenwoordig belangrijker is dan in de aanloop naar de genocide. Dit komt omdat de angst voor de andere groep nog steeds erg groot is en het vertrouwen ondanks alle verzoeningsprogramma’s nog niet heel veel beter is. Dit wordt ook nog eens aangemoedigd door het feit dat de regering ontkent dat ook Hutus het slachtoffer zijn van de oorlog. De regering ontkent zowel de oorlogsmisdaden die de RPF begaan heeft tegen Hutus, als dat gematigde Hutus ook het slachtoffer waren van de afslachtingen van de extremisten. Een jonge Hutu vrouw die veel familie is verloren in de genocide legt deze frustratie uit in een interview aan Buckley-Zistel: “(..) But when they (the public) remember, they remember only Tutsi, so I am frustrated because they don’t remember my family.” Deze frustratie versterkt het wederzijdse wantrouwen (Buckley-Zistel 2006: 137). Naast het feit dat het verbieden van de termen Hutu en Tutsi bij de wet grote invloed heeft op het leven van de Rwandese, heeft dit ook gevolgen voor mij als onderzoeker en voor mijn onderzoek. King (2009) en Thomson (2010) hebben beiden onderzoek gedaan naar het leven na de genocide en wat voor invloed de postgenocide identiteitspolitiek heeft op het leven van de inwoners van Rwanda. Daarnaast hebben ze beide een artikel geschreven over de moeilijkheden, de kansen en de noodzaak van onderzoek Rwanda. Over deze moeilijkheden, kansen en de noodzaak zal dieper ingegaan worden in hoofdstuk het reflectie verslag.

Rwanda is een land met een oppervlakte van 26. 338 vierkante meter. Het land is daarmee een stukje kleiner dan Nederland. Het is het dichtst bevolkte land van Oost Afrika met een totale bevolking ongeveer elf miljoen mensen. Mijn onderzoek heeft plaats gevonden in Gitarama, de tweede stad van Rwanda. Deze stad heeft 84,669 inwoners (La République Rwandaise, 31-12-2011). De stad ligt ongeveer veertig kilometer ten westen van de hoofdstad Kigali, in de zuidelijke provincie. Mijn onderzoek heeft plaats gevonden op de katholieke universiteit in Gitarama, UCK. De UCK is opgericht na de genocide, in het jaar 2002, met als doel het bijdragen aan de wederopbouw van Rwanda. De universiteit probeert een aantal doelstellingen te halen, namelijk: het realiseren van het hoger onderwijs, wetenschap en technologie, waarbij rekening wordt gehouden met de ontwikkelingsbehoeften van de bevolking; bijdragen aan de culturele, maatschappelijke, morele vorming van de christelijke bevolking; bevorderen door middel van onderwijs en onderzoek, de waarheid, gerechtigheid

en solidariteit voor de integrale promotie van de mens. De katholieke universiteit had in het vierde jaar van haar bestaan al 1058 studenten. Hiervan was 42,5% man en 57,5% vrouw (Catholic Institute de Kabgayi, <http://www.uck.ac.rw/>, 31-12-2011). De drie woorden die centraal staan voor de UCK zijn wetenschap, bewustzijn en ontwikkeling en van daaruit wordt het beleid en het onderwijs van de universiteit bepaald. Op de universiteit van Gitarama zijn drie faculteiten te onderscheiden. Er is een technische faculteit, een sociale-economische faculteit en een communicatie faculteit. Elke faculteit biedt verschillende opleidingen aan. Daarnaast zijn er speciale cursussen om de snelle ontwikkelingen in de samenleving te kunnen ondersteunen, zoals taalcursussen, computercursussen en managementcursussen. Met de opleidingen en de extra cursussen hoopt de UCK een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling en de kansen van de jeugd en een betere toekomst voor Rwanda.

Er is een overkoepelende studenten organisatie, ICKSU, Institute Catholique of Kabgayi Student Union. Iedere student is automatisch lid van deze organisatie. De organisatie organiseert verschillende activiteiten, zoals studiegerelateerde conferenties, onderlinge sportcompetities met anders privé-universiteiten en ze zijn verantwoordelijk voor het bewaken van de kwaliteit van het onderwijs vanuit het perspectief van de studenten. Naast het bestuur, dat uit ongeveer 15 personen bestaat, zijn er verschillende clubs die dingen organiseren. Zoals bijvoorbeeld de sportclub, de genderclub en de anti-corruptie-club. Deze clubs discussiëren vaak over onderwerpen die bij hun club passen maar organiseren ook conferences, lezingen en andere activiteiten die toegankelijk zijn voor alle studenten en soms zelfs verplicht. Zoals een conference over HIV, die is georganiseerd door de gender club in samenwerking met het bestuur en externe partijen. Iedereen die geïnteresseerd is in een bepaald onderwerp mag lid worden van de club. Elke club heeft een president, een secretaris en een penningmeester en ook is er iemand van het bestuur die zich over deze club ontfermt. De meeste clubs hebben een keer in de week een bijeenkomst. Op deze bijeenkomst vergaderen ze, oefenen ze (bijvoorbeeld de traditionele dansclub) en discussiëren ze. Elke klas (de studenten zijn onderverdeeld in klassen van ongeveer twintig studenten) kiest een vertegenwoordiger uit en die vertegenwoordigers kiezen vervolgens het bestuur van de vereniging. Wie in het bestuur wil kan zichzelf verkiesbaar stellen door een brief te sturen naar het huidige bestuur. De vertegenwoordigers dienen ook om activiteiten te promoten onder de studenten van hun klas.

Daarnaast is er ook een studentenvereniging speciaal voor de overlevenden van de genocide, de AERG, Association des Etudiants et Eleves Rescapes du Genocide. Dit is een landelijke vereniging die opgericht is in 1996 door een groepje studenten aan de nationale universiteit in Butare. Inmiddels is het een landelijke organisatie die nauw samenwerkt met de FARG, de algemene organisatie voor overlevenden van de genocide. In 2011 was de AERG

verbonden aan 27 universiteiten en andere hoger onderwijs instellingen en 400 middelbare scholen. De AERG had in 2011 43.000 leden wereldwijd. De missie van AERG is het identificeren van de problemen voor studenten die overlevende zijn van de genocide en proberen om hier oplossingen voor te vinden. Het gaat onder andere om problemen zoals dakloos zijn, het gebrek aan ouderlijke zorg, armoede, gebrek aan onderwijs, psychische trauma's en werkloosheid. Daarnaast probeert AERG als een kunstmatige familie te zijn voor de studenten die al zoveel hebben geleden de afgelopen jaren.³ Landelijk heeft de AERG allerlei projecten, maar de afdeling van de UCK organiseert vooral activiteiten rond de kunstmatige families. Op het UCK zijn negen van deze 'families' te vinden. Ze hebben allen een eigen naam en bestaan uit maximaal 20 leden. Door het bestuur van de AERG-UCK wordt er in elke 'familie' een 'moeder' en een 'vader' aangewezen die voor de 'kinderen' moeten zorgen. Deze families komen wekelijks bij elkaar om te praten over hun problemen, elkaars leven te delen, elkaar te helpen en grapjes met elkaar te maken. Daarnaast doen ze ook vaak leuke dingen met elkaar buiten deze wekelijkse bijeenkomst om, zoals elkaar bezoeken.

³ Deze informatie komt uit een boekje dat uitgegeven is ter ere van het 15 jarige bestaan of AERG.

Hoofdstuk 3: Het dagelijks leven van de studenten aan het UCK.

Op het UCK studeren twee verschillende soorten studenten. Er zijn studenten van de dagafdeling en studenten van de avondafdeling. De studenten van de dagafdeling studeren overdag en de studenten van de avond afdeling werken overdag en studeren 's avonds.

Een normale doordeweekse dag van een student van de dagsectie ziet er ongeveer als volgt uit: De studenten staan gemiddeld tussen vijf en zeven uur op. Sommigen, zoals Pierre beginnen de dag met sporten. Om dit niet in de hitte van de dag te hoeven doen, doet hij dit 's ochtends zodra de zon op is. Andere beginnen de dag met het herhalen van de stof die ze de dag ervoor geleerd hebben. Vaak nemen ze hier een half uur tot één uur de tijd voor. Maar alle studenten beginnen de dag met bidden, een douche of uitgebreid wassen (niet alle studenten hebben toegang tot een douche) en ontbijt. Vervolgens beginnen om acht uur de ochtend lessen. Uiteraard probeert iedereen op tijd te zijn, maar niet altijd lukt dat. Zo vertelde Julie mij: "I always try to be here at eight o'clock, but sometimes I am a little bit too late. But never more than twenty minutes because than you are not allowed to get into class anymore."⁴

Vaak als ik om tien over acht het terrein van de universiteit op liep, liepen de meeste studenten net hun klas in.

De lessen duren vervolgens tot half één, met een half uurtje pauze van half elf tot elf. In dit half uurtje zitten de studenten buiten en ontspannen ze zich door te praten met klasgenoten of vrienden. Om half één gaan de meesten naar huis om te lunchen en eventjes te rusten. Echter sommige studenten brengen hun lunchpauze ook op de universiteit door. Ze eten dan bijvoorbeeld met klasgenoten in de kantine of zoals Odile, eten ze niet in de pauze. "During lunch I stay on the university with some of my classmates. We read a book our have a conversation, but we do not eat lunch."⁵

Om twee uur beginnen de middaglessen tot half 5. Maar vaak, en vooral de ouderejaarsstudenten, hebben in de middag de tijd om aan hun opdrachten of afstudeer onderzoek te werken of om hun tentamens voor te bereiden. Omdat veel van de studenten thuis niet echt ruimte hebben om dit te doen en ook vaak geen computer tot hun beschikking hebben, doen de studenten dit meestal op het universiteitsterrein. Ook gebeurt het regelmatig dat de studenten in deze tijd die ze eigenlijk aan zelfstudie zouden moeten besteden iets leuks doen. Emile, vertelde mij dat hij 's middags eigenlijk moet studeren: "But often we do other fun

⁴ Semigestructureerd interview met Julie, 06-03-2012

⁵ Semigestructureerd interview met Odile, 28-03-2012

thinks like singing in the gospel.”⁶ Als om half 5 de lessen over zijn en de studenten klaar zijn met hun opdrachten en voorbereidingen, is het tijd voor leuke dingen. Er zijn een aantal clubs, verbonden aan studentenorganisaties, die vaak na de lessen bijeenkomen. Zoals de traditionele dansgroep of de Engelse club waar mensen door middel van spreken hun Engels proberen te verbeteren. Sommigen gaan ook sporten, filmpjes kijken of op bezoek bij vrienden.

Tussen zeven en acht komen de meeste mensen dan thuis voor het avondeten. De studenten die in speciale studentenhostels, bij hun familie of in gastgezinnen wonen krijgen eten. Andere studenten zoals Demian, moeten zelf koken. “We live with four boys and everyday someone else has to prepare dinner. How late we eat depends, because when we have an exam we always want to study till late, but if we do not have an exam the person who has to cook can go home earlier to prepare. But we always eat before nine.”⁷

Na het eten zijn de activiteiten van de studenten verschillend. Sommige nemen de dag door met hun familie/vrienden/huisgenoten. Andere nemen nog eventjes de tijd om de lessen van de volgende dag door te kijken en sommige kijken tv of luisteren radio voor het nieuws. De studenten gaan slapen tussen half negen en tien uur. Dit hangt af van hoe laat ze weer moeten opstaan de volgende dag.

In het weekend nemen de studenten de tijd om hun kleren te wassen en kamer/huisschoon te maken. Zaterdagmiddag doen ze vaak leuke dingen met vrienden, zoals films kijken, gesprekken voeren of sporten. Sommige studenten gaan op vrijdag of zaterdag avond ook uit. De meeste studenten die dit doen gaan hiervoor naar een andere stad. Bijvoorbeeld Kigali of de stad waar hun ouders wonen. In Gitarama is één nachtclub maar die vinden de meeste studenten niet echt leuk. Wel zijn er een heleboel gezellige bars waar ze in het weekend een biertje kunnen drinken met elkaar. Op zondagochtend gaan ze vaak naar de kerk, soms gaan ze zelfs in één keer door na het stappen. Zondagmiddag gebruiken de meeste studenten om uit te rusten van het weekend en zo, goed aan de nieuwe week te beginnen. Als er de volgende week examens zijn wordt er op zondagmiddag ook vaak gestudeerd.

Het dagelijks leven van de studenten van de avondsectie ziet er behoorlijk anders uit. De meeste avondstudenten werken vier tot vijf dagen in de week. Ze beginnen tussen zeven en acht en zijn om vier of vijf uur vrij. Fabrice, een avondstudent journalistiek, staat elke ochtend om 5 uur op. Hij moet dan ontbijt voor zichzelf maken en neemt de tijd om zichzelf te wassen. Vervolgens neemt hij de bus naar het dorpje waar hij leraar is. De busreis en het lopen naar de school kosten hem ongeveer een half uur. Hij vertrekt om zes uur van huis om op tijd op school te zijn zodat hij zijn lessen nog kan voorbereiden voor de leerlingen komen en de les begint om kwart over zeven. Om vier uur gaan de leerlingen naar huis en is Fabrice

⁶ Semigestructureerd interview met Emile, 01-03-2012

⁷ Semigestructureerd interview met Demian, 20-03-2012

ook vrij om naar huis te gaan. Hij heeft dan een uurtje de tijd om wat te eten en zichzelf op te frissen want om half zes moet hij weer van huis vertrekken om op tijd te zijn voor zijn eigen lessen op het UCK. Die beginnen om kwart voor zes en duren tot tien uur. Daarna probeert hij nog wat te eten en gaat vervolgens slapen.⁸ Ook Joan (31, student development studies), is een avondstudent en naast zijn werk en het studeren is hij ook nog eens voorzitter van de algemene studievereniging. Hij probeert daarom om na zijn werk in het ziekenhuis als secretaris, tot vijf uur, zo snel mogelijk naar de universiteit te komen zodat hij van kwart over vijf tot zes uur de tijd heeft om dingen te regelen voor de vereniging. Hij heeft hiervoor een eigen kantoor op het universiteitsterrein. Hij is ook op zaterdag de hele dag bezig voor de studievereniging.⁹

Babette en Sabine zijn beiden avondstudenten die naast hun baan en hun studie ook nog eens een gezin hebben om voor te zorgen. Ze zijn beiden getrouwd en Sabine heeft drie kinderen en Babette twee. Dit geeft ze nog eens een extra verantwoordelijkheid. Babette heeft na haar eerste jaar journalistiek (ze is zit nu in haar vierde en laatste jaar) besloten dat haar werk als docent in een dorpje verderop te veel tijd en inspanning kosten naast het zorgen voor haar gezin en het studeren. Daarom werkt ze nu als markverkoopster op de markt van Gitarama. Dit is dicht bij huis zodat ze tijd heeft om samen met haar kinderen te ontbijten en te lunchen. Ze vindt het niet erg om nu op de markt te moeten werken omdat ze weet dat als ze straks klaar is met haar studie ze eindelijk als journalist aan de slag kan. Ze staat elke dag om 6 uur op en zorgt ervoor dat haar man en kinderen ontbijt krijgen en dat ze klaar zijn om naar school en hun werk te vertrekken. Daarna maakt ze zichzelf klaar om te gaan werken. Om acht uur begint ze met werken op de markt, tot twaalf uur. Om twaalf uur heeft ze twee uur pauze. Ze gaat dan naar huis om voor haar zelf en de kinderen lunch te maken en samen te lunchen. Om twee uur begint ze weer met werken tot ongeveer 5 uur en dan gaat ze direct door naar de universiteit. Vaak heeft ze dan nog eventjes tijd om de stof voor de les door te nemen voor om kwart voor 6 de lessen beginnen¹⁰.

De studenten van de avondsectie gaan ook op zaterdagochtend van acht tot half een naar de universiteit voor lessen. De rest van de zaterdag gebruiken de studenten meestal om zelf te studeren. Op zondag gaan ze meestal naar de kerk en 's middags hebben ze tijd om wat leuke dingen te doen zoals films kijken, vrienden bezoeken of uit te rusten. Sabine verteld dat ze deze tijd vooral gebruikt om eindelijk wat tijd met haar gezin door te brengen. Met haar drukke schema heeft ze uiteraard erg weinig tijd om vrienden te zien, toch probeert ze dit zo vaak mogelijk. "I don't have that much time to spend with friends, but when I have nothing to

⁸ Semigestructureerd interview met Fabrice, 12-03-2012

⁹ Semigestructureerd interview met John, 21-02-2012

¹⁰ Semigestructureerd interview met Babette, 18-04-2012

do on Sunday afternoon I always try to visit some. But I always take my kids with me because I don't like to leave them alone on Sunday.”¹¹

Waar de studenten wonen is afhankelijk van waar hun familie woont en of ze zelf alweer een gezin zijn gestart. Als de familie van de student in Gitarama woont, dan wonen ze daarbij. Zoals Pierre, die met zijn ouders en oudere broer in Gitarama woont. Er zijn ook een aantal studenten die zelf alweer een gezin begonnen zijn. Zeker onder de studenten in de avondsectie. In dat geval wonen de studenten met hun vrouw of man en kinderen in een eigen huisje. Verder zijn er studenten die in een gastgezin wonen of die alleen of samen met vrienden een eigen huisje huren. Daarnaast zijn er ook drie grote studenten hostels, twee voor alleen meisjes en een gemengde. In deze hostels wonen de studenten in kamers die ze delen met hun klasgenoten en/of vrienden. Het zijn kamers voor twee of drie. In een van de huizen zijn ook privékamers, waar je ook een eigen badkamer hebt met warme douche. Maar deze kamers zijn zo duur dat ze alleen gehuurd worden door vrijgezelle dames die al werken. Ze krijgen hier drie keer per dag eten en betalen een maandelijkse huur en geld voor de maaltijden die ze eten.

Hoeveel tijd de studenten aan familie besteden is ook afhankelijk van waar de familie woont. Is dit in Gitarama dan besteden ze elke dag wel wat tijd met ze. Maar Pierre vertelde wel dat hij meestal zo druk is met studeren, sporten en vrienden dat hij zijn ouders alleen tijdens het avondeten eventjes ziet. Als de familie van de studenten in een andere stad wonen bezoeken de studenten hun familie in het weekend en in de vakantie. De meeste studenten proberen wel één keer in de maand naar hun familie te gaan voor een weekend. Dit is anders voor de studenten van de avondsectie en voor studenten die alweer een eigen gezin zijn begonnen. De studenten die zoals Babette, Sabine en Alex alweer een eigen gezin zijn gestart brengen elke dag wel wat tijd met hun gezin door en proberen vooral in het weekend en de avonden bij hun vrouw of man en kinderen te zijn. Maar deze studenten leggen duidelijk minder de aandacht bij het bezoeken van hun eigen ouders of broers en zussen, laat staan tantes en ooms. Deze zien ze vaak alleen in de vakanties en of met feestdagen. Over het algemeen is het voor avondstudenten sowieso moeilijker om hun ouders te bezoeken. Zo vertelde Fabrice mij dat hij graag een keer in de maand naar zijn familie zou willen gaan, maar helaas is dat vaak niet mogelijk. Doordeweeks moet hij gewoon werken en in het weekend gaat hij op zaterdag naar de universiteit voor lessen en op zondag gebruikt hij zijn tijd vaak om te studeren of zijn lessen voor de volgende week voor te bereiden. Hij ziet zijn familie hoogstens één keer in de drie maanden.

¹¹ Semigestructureerd interview met Sabine, 18-04-2012

De studenten van de dagsectie werken eigenlijk nooit, op een uitzondering na. Tristan, een student journalistiek werkt drie dagen in de week voor een radiostation. Hij werkt op zaterdag, zondag en maandag en gaat de andere vier dagen van de week naar de universiteit om te studeren. Dit betekent inderdaad dat hij wel eens wat lessen mist, maar zijn vrienden maken goede aantekeningen voor hem.¹² Verder doen de studenten die al wat verder zijn in hun journalistiekstudie soms vrijwilligerswerk bij twee verschillende lokale radio's. De radio betaalt vervolgens een gedeelte van hun schoolgeld. Ook zijn er een aantal journalistiek studenten die af en toe wat freelance werk doen voor de lokale kranten en radio's. Maar de dagstudenten van andere faculteiten werken niet.

¹² Informeel gesprek met Tristan na 'familie' bijeenkomst AERG op 27-03-2012

Hoodstuk 4: De rol van verzoeningsprogramma's.

“Would everybody please stand up so that we can have a minute silence to remember” vraagt Gatier, de ‘vader’ van de ‘familie’ Urugwiro. De zeven al aanwezige studenten staan allemaal op en zijn een minuut lang heel stil. Buiten hoor je alleen het gekwetter van vogels en de drukke weg op de achtergrond. Het is dinsdagmiddag rond kwart voor vijf. En zoals elke dinsdag komen ook vandaag de studenten van de ‘familie’ Urugwiro, van de studenten vereniging AERG, bij elkaar voor hun wekelijkse ‘familie’ bijeenkomst¹³.

De studenten vereniging AERG is een van verzoeningsinitiatieven die op dit moment nog lopen in Rwanda. Achttien jaar na de genocide in Rwanda zijn de meeste verzoeningsprogramma's inmiddels gestopt. Echter tijdens de jaarlijkse herdenkingsperiode worden er weer een heleboel verzoeningsinitiatieven vanuit de overheid georganiseerd. Dit hoofdstuk laat zien aan welke verzoeningsprogramma's de studenten hebben meegedaan, hoe dit hun leven heeft beïnvloed en welke rol de overheid hierbij speelt.

Alle studenten die ik heb geïnterviewd hebben meegedaan aan verzoeningsprogramma's. Bijna altijd was dit vrijwillig omdat ze nieuwsgierig waren en omdat ze dachten dat de programma's bij zouden dragen aan hun eigen verwerkingsproces en ontwikkeling. Alleen Julie, heeft meegedaan aan verzoeningsprogramma's omdat dit verplicht onderdeel op de middelbare school was. Tijdens de genocide woonde zij met haar tante in Kenya en was ze bovendien ook nog heel klein. Daarom had ze niet het gevoel dat ze zich moest verzoenen¹⁴. De meeste studenten hebben meegedaan aan lokale programma's van de overheid, kerk of middelbare school. Deze programma's moesten goedgekeurd worden door de *Union and Reconciliation Commission*, die opgericht is door de overheid om eenheid en verzoening onder de bevolking te stimuleren, voordat ze echt een status konden krijgen als verzoeningsprogramma. Ook hebben sommige vrouwelijke studenten meegedaan aan verzoeningsprogramma's speciaal voor vrouwen die hun familie kwijt zijn geraakt. Vaak gingen ze hier heen samen met hun moeder of tante. De programma's hadden als doel om via verschillende initiatieven de deelnemers te laten inzien wat er gebeurd is, hoe dit heeft kunnen gebeuren en dat het belangrijk was om te vergeven en samen een toekomst op te bouwen. Dit gebeurde bijvoorbeeld door middel van discussies, praatgroepen, theater, het helpen van de armen en het doen van leuke dingen. Vaak was het een combinatie van al deze activiteiten. Via discussie en voorlichting leerden de deelnemers van elkaar wat er gebeurd is. Door

¹³ AERG 'familie' bijeenkomst 17-04-2012

¹⁴ Semigestructureerd interview met Julie, 06-03-2012

middel van aantrekkelijke activiteiten konden ze zien dat ‘de ander’ ook maar een mens is en werd het makkelijker om elkaar te vergeven. Vaak kwamen in deze programma’s ook de daders aan het woord om hun kant van het verhaal uit te leggen en om vergeving te vragen aan de slachtoffers. Sylvia, is haar vader en drie oudere broers verloren tijdens de genocide. Ze vertelde me hoe ze tijdens het verzoeningsprogramma Tubehonejo (dit betekent: ‘werken aan een goede toekomst’) de moordenaar van haar vader en broers heeft ontmoet. “We talked, and he asked for forgiveness. I have given him that and it felt really good to clear my heart so that I could think about the future.” Tubehonejo is een programma van een NGO uit Zwitserland. Dit project probeert om op allerlei manieren aan verzoening en wederopbouw te werken. Bijvoorbeeld door het verzamelen van geld voor beurzen voor wezen en het organiseren van verzoeningsclubs voor verschillende leeftijdsgroepen¹⁵.

Soms waren de verzoeningsprogramma’s ook meer gericht op een bepaalde groep, zoals een kerkgemeenschap. Esther vertelde mij bijvoorbeeld dat haar priester zag dat de mensen die naar de kerk gingen elkaar niet meer vertrouwden en elkaar geen vrede toewensten tijdens de dienst. Als christenen en in het specifiek katholieken moet je vredig met elkaar kunnen leven en daarin moeten de katholieken zeker een voorbeeldfunctie in hebben. Daarom heeft de kerk dit programma bedacht volgens Esther¹⁶. Ook hebben veel studenten geluisterd naar Gacaca rechtszaken. Gacaca rechtszaken zijn, zoals in de context beschreven, een nieuwe vorm van het prekoloniale rechtssysteem waarbij iedereen mag getuigen en beschuldigen uiteindelijk in hun eigen gemeenschap door een gekozen burgerjury veroordeeld worden. De meeste studenten gingen naar deze rechtszaken om zo beter te begrijpen wat er in hun gemeenschap gebeurd is tijdens de genocide toen ze nog klein waren. Doordat de meeste studenten nog jong waren toen de genocide plaats vond (het is inmiddels 18 jaar geleden) zijn er maar weinig studenten die ook een verklaring hebben afgelegd in de Gacaca. Odile is de enige student die ik gesproken heb die ook een verklaring afgelegd heeft in de Gacaca. Haar vader, moeder, opa en oom zijn vermoord, ze werd opgeroepen om een verklaring af te leggen tegen de moordenaar van haar moeder. “It was really difficult to hear how he had murdered her. Especially because he first denied that he had taken of her clothes before he had done it. But I have seen her!”¹⁷

Op dit moment doen de meeste studenten niet meer aan verzoeningsprogramma’s mee. Een aantal is nog actief in de programma’s als ze naar hun ouders gaan voor de vakanties of in het weekend. De informanten die één of beide ouders zijn kwijtgeraakt zijn nog actief in de AERG. Hier kunnen ze met lotgenoten praten en krijgen ze eventuele hulp. Wel benadrukte

¹⁵ Semigestructureerd interview met Sylvia, 14-03-2012

¹⁶ Semigestructureerd interview met Esther, 02-03-2012

¹⁷ Semigestructureerd interview met Odile, 28-03-2012

Tristan, een van de kinderen van de 'familie' Urugwiro. "We don't want revenge, but we are fighting against genocide and for a good future for all the Rwandese people."¹⁸

Elk jaar in april organiseert de overheid een periode van herdenking van de genocide. Dit zijn honderd dagen van herinnering aan de genocide, in dezelfde periode en net zo lang als de genocide geduurd heeft. De eerste week is er een intensieve herdenkingsperiode die op 7 april begint. Alle scholen en universiteiten zijn een week dicht en winkels, de overheid en bedrijven werken alleen 's ochtends. Vanaf twee uur gaat alles dicht en is het de bedoeling dat alle inwoners naar herdenkingsbijeenkomsten komen. Op de eerste en de laatste dag zijn dit voornamelijk herdenkingsdiensten maar de rest van de week zijn de bijeenkomsten meer op educatie over de genocide gericht. De overheid probeert via sprekers en discussie duidelijk te maken hoe de genocide ooit kon gebeuren en hoe het in de toekomst vooral voorkomen moet worden. Verder mag er de hele week geen muziek geluisterd en gemaakt worden in het openbaar, behalve speciale verzoeningsmuziek. Op de nationale tv en radio wordt ook alleen maar verzoeningsmuziek gedraaid en zijn er speciale herdenkingsprogramma's. De bijeenkomsten zijn opgedeeld per sector en de bedoeling is dat de onderwerpen die besproken worden ook vooral op de lokale situatie worden aangepast.

Hoewel de studenten wel geacht worden om naar deze bijeenkomsten te komen, net als de rest van de bevolking, gaat niet iedereen. Dit om hele uiteenlopende redenen. Sommigen gaan niet omdat de bijeenkomsten hen teveel herinneren aan de gebeurtenissen en ze daardoor hun trauma weer terug krijgen. Anderen, zoals Julie en Belle, gaan niet naar de bijeenkomsten omdat ze het gevoel hebben dat ze wel klaar zijn met hun verzoeningsproces. Toch staat iedereen deze week wel extra stil bij de gebeurtenissen en volgen ze wel programma's via de radio en televisie.

Miall e.a. (2005) onderscheiden verschillende fases in het verzoeningsproces. De verzoeningsprogramma's waar de studenten in geparticipeerd hebben zijn gericht op de tweede en derde fase van verzoeningsprocessen. In de tweede fase van verzoening is het belangrijk dat de partijen weer 'vermenselijkt' worden en dat polarisatie wordt stopgezet. Dit is het moment van de verzoeningsverhalen waarbij beide partijen worden gezien als slachtoffer in plaats van daders. Als het de partijen niet lukt om elkaar weer als medemens te zien zullen ze nooit hun relatie kunnen verbeteren. In de derde fase van verzoening bereikt het proces het moment van transformatie. Ook al lijken de economische en politieke verschillen nog te groot om direct op te lossen, veel mensen hebben er wel vertrouwen in een betere toekomst. Door middel van onder andere educatie worden mensen er op gewezen dat er alleen

¹⁸ Eerste AERG Urugwiro 'familie' bijeenkomst 27-03-2012

maar slachtoffers zijn in de genocide. De verschillende programma's proberen mensen erop te wijzen dat voor een betere toekomst verzoening noodzakelijk is en vergeven dus ook. De studenten hebben deze fase van verzoening bereikt. Allemaal en zonder uitzondering gaven ze aan dat ze de daders vergeven hebben en dat deze eigenlijk ook slachtoffers waren. Zo was Esther enorm kwaad, boos en verongelijkt op de mensen die haar vader twaalf jaar lang onschuldig als dader van genocide misdrijven hadden gezien, waardoor hij twaalf jaar vast zat in de gevangenis. "When I started with this program, it was very difficult for me, but they tried to show me that there were many victims in this genocide. The programme helped me to forgive and understand the people who had done that to me."¹⁹ En ook Philippine vertelde dat het programma voor vrouwen die familie waren kwijt geraakt haar liet realiseren, dat het eigenlijk niet de moordenaars waren waar ze boos op moest zijn, maar de slechte regering die toentertijd aan de macht was en mensen aanzette tot het doen van dat soort dingen.²⁰ En bijna alle studenten hebben vertrouwen in de toekomst. Ze geven aan dat er inderdaad nog wel mensen zijn die misschien niet in staat zijn om te vergeven of de genocide ideologie los te laten, maar dat dit eigenlijk altijd oudere mensen zijn, die opgevoed zijn met deze ideeën, die niet zo gemakkelijk als de jongere generaties dit los kunnen laten of hun inzichten kunnen veranderen. Maar ze zijn positief dat deze mensen stapje bij stapje ook tot verzoening zullen komen. Daarom is het volgens hen ook zo belangrijk dat er nog veel aandacht besteed wordt aan de gebeurtenissen in 1994. Daarnaast is hun generatie de toekomst en daar zijn ze zich erg bewust van. Ook geven ze allemaal aan dat de situatie al heel erg verbeterd is, en dat dit proces alleen maar door zal gaan. Zo vertelde Pierre mij: "It is now already so much better. I still remember really good how the situation was in 1997, when Hutu refugees came back from Congo. A lot of people thought that they were coming back to finish the job and kill us. Even on primary school children did not want to sit next to children from Congo. It was really a conflict. And look how we are now. Maybe people still have those feelings in their heart, but they know that it is wrong thinking."²¹

Ondanks dat de studenten erg bewust zijn van hun eigen verzoeningsproces en het verzoeningsproces in het land zullen ze voorlopig niet toekomen aan de laatste fase van verzoening. In deze fase worden, zoals Miall e.a. (2005) beschrijven, verschillen niet alleen getolereerd maar zelfs gewaardeerd. Dit is het moment voor vergeving en de realisering dat de toekomst belangrijker is dan het verleden. De meeste studenten zien de toekomst wel als belangrijker dan het verleden. Zo vertelde Sylvia dat ze het tegenwoordig, door de verzoeningsprogramma's niet meer zo moeilijk vindt om over het verleden te praten omdat er

¹⁹ Semigestructureerd interview met Esther, 02-03-2012

²⁰ Semigestructureerd interview met Philippine, 05-03-2012

²¹ Informeel gesprek met Pierre, 05-03-2012

nu een goede toekomst voor Rwanda is. Toch bleef Sylvia tijdens de periode van genocide herdenking zoveel mogelijk in haar hostel. Ze kan het nog steeds niet aan om in deze periode naar haar moeder te gaan of naar herdenkingsbijeenkomsten. Ze wil liever niet door andere mensen herinnerd worden aan het feit dat ze geen vader meer heeft.²²

In 2003 introduceerde de RPF regering, onder leiding van Paul Kagame, een aantal nieuwe wetten. Waaronder de wet waarbij de termen Hutu en Tutsi verboden werden. Hiermee wil de regering strijden voor één Rwandese identiteit, een identiteit waar iedereen zich mee kan identificeren en er geen sprake is van uitsluiting. Maar kritische informanten zoals Alex, geloven niet in deze oplossing. Alex gelooft niet dat met het tot een verboden onderwerp maken van de etnische termen Hutu en Tutsi het onderscheid in etnische identiteiten ook werkelijk verdwijnt. Volgens hem is het goed dat de overheid probeert om het uit het systeem te halen, zodat bijvoorbeeld het krijgen van een baan niet afhankelijk is van etniciteit. Maar je kunt problemen tussen etnische groepen niet wegpoetsen door er niet meer openlijk over te praten. In privé sferen, zoals thuis, gebeurt het namelijk wel en daar wordt een voedingsbodem gekweekt voor een ideologie als die ten grondslag lag aan de genocide. Vervolgens kunnen de kinderen (en die zijn de toekomst) hun vragen niet kwijt op bijvoorbeeld school en bij andere publieke instellingen. Die ideologie kan niet uit de hoofden van die kinderen verdwijnen als er niet over gepraat wordt. En dan blijft het probleem bestaan. Ook geeft hij aan dat etniciteiten nooit zullen verdwijnen als de regering niet erkent dat er ook Hutu slachtoffers zijn. “I know that there are people who are really angry because the government tries to make ethnicity to a prohibit subject, but they do not want to remember the Hutu victims of the genocide. The RPF made a lot of victims during the war and there are also a lot of Hutus who tried to protect Tutsis and were murdered as well. But if they talk about genocide now, they only talk about the genocide against Tutsi. It is logical that the children of those victims are angry. But what will happen when those people want revenge? Because that is just how people are.”²³ Ook Drake e.a. (2011) beschrijft in het artikel *Personal and Political Reconciliation in Post-Genocide Rwanda* dat sinds de termen in Hutu en Tutsi niet langer publiekelijke gebruikt worden de discussies over etniciteit vaak in privé sferen of binnenshuis verder gaan en dat daarbij de ‘andere’ groep vaak vernederd wordt.

Dat de huidige regering het bestaan van Hutu slachtoffers, zowel gemaakt door de RPF als door de Hutu extremisten, ontkent kwam ook erg duidelijk naar voren in de herdenkingsbijeenkomsten tijdens de honderd dagen durende herdenkingsperiode. Bij alle bijeenkomsten die ik bij heb gewoond viel de term Tutsi erg vaak en al helemaal in de combinatie ‘genocide tegen de Tutsis’. In alle bijeenkomsten heb ik misschien twee keer

²² Informeel gesprek met Sylvia, 02-04-2012

²³ Informeel gesprek met Alex, 20-03-2012

gehoord dat er een spreker was die het had over de gematigde Hutus die slachtoffer zijn geworden. Daarnaast gebruikt de overheid deze bijeenkomsten duidelijk ook om te laten zien hoe goed de regering er voor gezorgd heeft dat het land nu veilig is, dat er gerechtigheid is en eenheid. En als iemand probeert de nog altijd heersende problemen aan te kaarten wordt de sfeer in de zaal direct anders zoals blijkt uit het volgende fragment van een discussie op een herdenkingsbijeenkomst in het cultureel centrum van Gitarama op 10 april 2012:

Een man in het publiek wil graag reageren op wat de presentator vertelde. Volgens Alex is het een hele slimme man die rechten gestudeerd heeft in de VS. “De genocide was niet alleen tegen Tutsis,” zegt de man. “En” vervolgt hij, “niet iedereen die tegen de regering is heeft direct een genocide ideologie. Verder zijn nog lang niet alle overlevenden geholpen. Er zijn nog genoeg mensen zonder huis of zonder opleiding. Ook zijn er vrouwen die slachtoffer worden van gendergeweld omdat ze alleen wonen. Voor al dit soort problemen zouden we met zijn allen opzoek moeten naar een oplossing.” Alex kijkt mij met een mengeling van schok en opluchting aan, er is in ieder geval iemand die zijn mond open doet. Dan komt de man terug op de andere slachtoffers van de genocide. Hij zegt dat hij niet zover wil gaan dat hij wil beweren dat er twee genocides zijn geweest maar de RPF heeft ook veel slachtoffers gemaakt en die misdaden moeten bestraft worden.

Uiteraard levert deze opmerking veel commotie op. En er zijn dan ook direct een heleboel mensen die willen reageren. Een man die precies achter de andere man zit krijgt het woord. Hij is een oud RPF soldaat en was eigenlijk niet van plan om te spreken, maar door deze man moet hij wel voor zijn gevoel. Volgens hem zijn alle mensen buiten Rwanda wel degelijk uit op het verstoren van de vrede. En daar moet de regering het land tegen beschermen. Ook Alex valt het op dat de sfeer in de zaal begint te veranderen. Dan staat er een man met een blauwe jas op uit het publiek. Hij was ook een RPF soldaat en kan vertellen dat de soldaten aan het einde van de oorlog graag wraak wilden nemen, maar dat hielden de leiders van de RPF tegen. De rol van de RPF aan het einde van de oorlog en tijdens de verzoening is heel belangrijk geweest. Anders waren we nu nog steeds in oorlog geweest.²⁴

De herdenkingsbijeenkomsten worden door de overheid gebruikt om hun eigen regime te verantwoorden en de bevolking te laten inzien dat ze nog steeds erg bang moeten zijn voor genocideplegers in het buitenland. Dit is ook iets wat Hintjens (2008) en Buckley-Zistel (2006) in hun onderzoeken aankaarten.

Dat deze strategie de bevolking en dus ook de studenten beïnvloedt, wordt ook duidelijk bij de familiebijeenkomsten van de AERG. Tijdens de eerste bijeenkomst die ik bijwoonde zijn de leden erg duidelijk als ze mij vertellen dat ze niet uit zijn op wraak als AERG, maar dat ze willen strijden voor een hecht en ontwikkeld Rwanda en tegen de ideologie die de genocide veroorzaakte²⁵. Echter tijdens de tweede bijeenkomst waar we het hebben over de aankomende herdenkingsweek is Tristan erg fel over het strijden tegen mensen die beweren dat er ook veel Hutu slachtoffers zijn gevallen (een Hutu genocide) en

²⁴ Herdenkingsbijeenkomst Cultureel centrum 10-04-2012

²⁵ AERG ‘familie’ bijeenkomst 27-03-2012

tegen genocidaires die in het buitenland verblijven. “There is this problem of some people who want to liberate this country and they don’t want to understand the problem of the genocide. That is also why they use grenades to show that the government is not that strong.”²⁶

Hiermee bedoelt hij dat de oppositie niet inziet hoe gevaarlijk de dreiging van genocidaires nog is, en dat deze zeker zullen toeslaan als het land geliberaliseerd zal worden en er meer politieke vrijheid en democratie komt. Hieruit blijkt dus dat de strategie van de overheid om hun huidige politieke keuzes te verantwoorden werkt.

Alle studenten hebben dus wel te maken gehad met verzoeningsinitiatieven, van de overheid, lokale organisaties of de kerk. De invloed van de programma’s waar de studenten vrijwillig aan mee hebben gedaan op hun leven is volgens hen zelf groot. Bijna allemaal gaven ze aan dat de verzoeningsprogramma’s hun hebben geholpen om beter te begrijpen en te verwerken wat er gebeurd is. Ook zorgden de programma’s ervoor dat de studenten zelf konden vergeven of inzagen hoe belangrijk vergeven voor het verzoeningsproces was. Zo vertelde William: “They learned me a lot about the history of the genocide and how it could happen. The programs showed me how it is possible for people to forgive each other, especially when they know that the other has murdered their family. Now I know that it is the only way for a good future.”²⁷ En Sylvia legde mij uit hoe de programma’s haar geholpen hebben om de moordenaars van haar familie te vergeven: “The program (Tubehonejo) showed me how it was possible for people to forgive each other, and at one moment I was able to forgive them (the murderers) myself. It felt really good to forgive and to clear my heart.”²⁸ Daarnaast hebben de programma’s de meeste studenten laten inzien hoe gevaarlijk ideologieën, zoals gebruikt tijdens de genocide kunnen zijn, en dat educatie heel belangrijk is om herhaling ervan te doen voorkomen. Dit was ook de boodschap die Pierre mij probeerde te geven: “Reconciliation programs showed me that there is no difference between people. Now I can see that, but before participating I did not. Without learning about our history as the genocide and genocide-ideology it could happen again.”²⁹

Echter hebben de initiatieven van de overheid zoals de herdenkingsweek en de etniciteitspolitiek een invloed op sommige studenten die tegengesteld is aan de officiële bedoelingen. Zoals eerder beschreven leidt deze politiek juist tot een scheiding van de etnische groepen in sommige kringen waar vervolgens niet openlijk over gesproken kan worden. De manier waarop de overheid en sommige andere instanties verzoening proberen te

²⁶ AERG ‘familie’ bijeenkomst 03-04-2012

²⁷ Semigestructureerd interview met William, 19-03-2012

²⁸ Semigestructureerd interview met Sylvia, 14-03-2012

²⁹ Semigestructureerd interview met Pierre, 05-03-2012

bereiken en daarbij hun eigen rol in het conflict proberen te verdoezelen heeft een enorme invloed op het daadwerkelijke verzoeningsproces. Hierdoor komen de studenten nooit toe aan de laatste fase van verzoening, waarin volgens Miall e.a. (2005) de verzoening totaal wordt en verschillen niet alleen getolereerd maar zelfs gewaardeerd worden en de partijen het *zero-sum* perspectief los laten. Dit beïnvloedt vervolgens weer de vorming van de collectieve identiteit van de studenten zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 5: Collectieve identiteiten

Tijdens een focusdiscussiegroep over identiteit ontstaat er een discussie over etnische identiteiten. Alex begint met het statement dat hij twijfelt aan het beleid van de overheid. “I doubt the way the government is now trying to let people be quiet about ethnicity. Because I believe, in my opinion the good solution is to speak about what you think and do, get the discussion and try to let people get another opinion.” Sylvia en Pierre reageren tegelijkertijd: “I am not agreeing whit him!” Pierre vervolgt: “The government is not making people to be quiet about ethnics. The government is showing the impact of ethnics especially during the genocide. Because some politicians use the ethnics in a strange and rang way. Even here in the library is a book that talks about Hutus are this and Tutsis are those. And that is what the government tries to stop. But the government is not saying guys keep quiet. But the government tries to show the impact of those words. The government is showing the impact and tries to show that there is no interest in being a Hutu or a Tutsi but the interest is being a Rwandese. They are not saying keep quiet.” Alex wil graag even duidelijk maken wat hij hiervoor precies bedoelde. “Well what I was saying, I think I have to make myself clear what I meant, is that the government has made it prohibited to say you are that and you are something else. I cannot say that I am Tutsi. But we are not at the same level of understanding. We meet the production of that silence. Because when I want to marry a girl, for example. The parents will invite me in their house. They will give me something to drink and even give me ten beers. But at night they will tell the girl, what are you doing. You don’t know that, that and that. But there are also a lot of people who are intellectuals and immediately forget about those things because they understand there are only bad things coming from it. They know that it is not good to say to your boss take me because I am that and I will be a good employee because of it, or to say it in the supermarket. But there are also people who don’t understand that and have it still in their mind and they will not speak about it but only share it with their families and at the end they will use it. That is my problem.”³⁰

Het bovenstaande fragment uit een focusdiscussie groep over identiteiten geeft de moeilijke discussie weer over de invloed van de beslissing van de regering om de termen Hutu en Tutsi te verbieden en te proberen om de etnische identiteiten te vervagen door één nationale identiteit. In het vorige hoofdstuk is onder andere weergegeven hoe de etniciteitspolitiek het verzoeningsproces van de studenten beïnvloedt. In dit hoofdstuk zal de invloed van dit beleid op de vorming van collectieve identiteiten van de studenten duidelijk worden.

Dit hoofdstuk laat zien welke collectieve identiteiten een rol spelen voor de studenten, hoe deze gevormd worden en welke factoren invloed uitoefenen op dat proces.

In hoofdstuk 2 is beschreven dat Mahmoud Mi’ari (2009: 582) collectieve identiteit definieert als een gevoel van behoren tot een bepaalde sociale groep. Collectieve identiteit wordt sociaal

³⁰ Focusdiscussiegroep over Identiteit op 19-03-2012

geconstrueerd en wordt gevormd door verschillende componenten en subidentiteiten. Collectieve identiteit bestaat volgens Mi'ari op verschillende niveaus en kan per sociale situatie veranderen. Dit betekent dat het dagelijks leven van de studenten, de sociale situatie waar ze zich op het moment van het onderzoek in bevonden, de collectieve identiteit van de studenten erg beïnvloed. Voor de studenten van de overdagsectie speelt de collectieve identiteit van het gezamenlijk studeren de belangrijkste rol. In ieder geval wanneer ze op de universiteit zijn en zelfs in de stad Gitarama. Op de vraag: "Voel je jezelf tot een bepaalde groep behoren?" antwoordden al mijn informanten die in de overdagsectie studeerden dat de zich in ieder geval lid voelden van de sociale groep studenten of klasgenoten. Zo vertelde Esther mij tijdens een interview: "I feel myself a member of the group of students. I spent most of my time studying and with students. Together we experience a lot of special moments."³¹

Voor de studenten van de avondafdeling, die overdag werken en 's avonds studeren, was dit anders. Uit observaties, informele gesprekken en de interviews kwam naar voren dat voor de meeste avondstudenten het feit dat ze werkten belangrijker was voor hun identiteit. Dit is ook vrij logisch aangezien hun werk het hen mogelijk maakt om in hun levensonderhoud te voorzien en uiteindelijk om te studeren. Aan werken besteden ze het meeste van hun tijd en ze hebben dus ook het meeste contact met collega's. Het is dus niet gek dat de avondstudenten zich vooral identificeerden met collega's en hun werk. Daarnaast was het duidelijk dat de studenten die al een eigen gezin gesticht hadden, vooral de moeders, hun identiteit als ouder ook erg belangrijk achtten. Babette, moeder van twee kinderen, maakte dit in haar interview erg duidelijk: "My family and especially my children are the most important thing in my life. I am a market vendor during the day, a student in the evening, but I am always a mother. When there is something with my family I would go to them immediately."³² Babette is ten eerste moeder, en daarna komen pas haar identiteiten als marktverkoopster en student. Hieruit blijkt dus dat de sociale situatie, waarin de studenten zich op dit moment bevinden, zoals het zijn van student en het moederschap, inderdaad de persoonlijke en collectieve identiteit sterk beïnvloeden.

Religie speelt een heel belangrijke rol in het leven van de studenten. Vaak heeft het geloof hun geholpen om te gaan met moeilijke gebeurtenissen in het leven. De kerkgemeenschappen zijn erg betrokken geweest bij de verzoeningsprocessen en hadden vaak voor de gemeenschap een programma ontwikkeld. Vaak hebben deze programma's de studenten in de periode na de genocide geholpen om te verder te gaan. De studenten geven aan dat het geloven in God hen geholpen heeft om conflicten met mensen op te lossen, serieus

³¹ Semigestructureerd interview met Esther, 01-03-2012

³² Semigestructureerd interview met Babette, 18-04-2012

te zijn en hard te kunnen studeren. Ze hebben geleerd het verschil te zien tussen goed en kwaad, waardoor ze zelf een goed mens kunnen zijn, zich kunnen focussen op een goede toekomst en dat ze bij God altijd hun probleem kwijt kunnen. Er waren ook een aantal studenten die niet zo goed konden uitleggen waarom religie zo belangrijk voor ze was. Zo vertelde Philippine: “I believe in God and I am a catholic because my parents told me this, and why should I doubt that?”³³

Wel benadrukten alle studenten dat het voor hun niet uitmaakte wat voor soort religie mensen hebben. Zoals Esther vertelde: “It does not matter what kind of religion someone has. For me it would also not matter if a Catholic became Muslim. A lot of my friends are Muslims, because I have done the first three years of my secondary school on a Muslim school. And when one of my protestant friends would invite me to go to church with him, I would go.”³⁴ De studenten geven aan dat het voor hen niet uitmaakt wat voor soort religie iemand volgt, zolang mensen maar geloven. Emile zei bijvoorbeeld in een interview: “It is important that you believe, but it does not matter which kind of religion. You share your love for God.”³⁵ Zowel de verklaring van Philippine als de verklaring van Emile laten zien dat religie als onderdeel van de collectieve identiteit iets is waar ze mee opgegroeid zijn. Het maakt daarbij niet uit welke religie je aanhangt, zoals Esther en Emile vertellen, maar het feit dat je in God gelooft is genoeg om tot deze collectieve identiteit te behoren. Meerdere studenten vertellen zelfs dat het redelijk normaal is om van geloof te wisselen, bijvoorbeeld als je gaat trouwen. Echter als je niet gelooft in een god, zou dit een reden kunnen zijn om buiten de groep te vallen. Dit blijkt ook uit mijn eigen ervaring. Bij het contact leggen met de studenten op het UCK werd ik een stuk gemakkelijker geaccepteerd omdat ik katholiek was. Het maakte daarna niet meer uit dat ik bijna nooit naar de kerk ging, het feit dat ik een geloof had was genoeg om er tot op een zekere hoogte bij te horen. Dit komt omdat collectieve identiteiten opgebouwd zijn uit sociale categorieën. Sociale categorieën zijn, volgens Fearon & Laitin (2000), te onderscheiden door twee belangrijke kenmerken: ten eerste zijn er regels van het lidmaatschap die beslissen wie wel en wie geen lid is van de categorie, ten tweede zijn de typische kenmerken van een groep belangrijk voor lidmaatschap. Deze regels zijn een product van het menselijk handelen en spreken en kunnen veranderen. Echter betekent dit ook dat je niet altijd kunt kiezen welke onderdelen van een collectieve identiteit je jezelf wel mee wilt identificeren en welke niet. Dit betekent dus als iemand bijvoorbeeld wel student is, leeft met andere studenten, sport met andere studenten maar alleen niet gelovig is dit genoeg reden

³³ Semigestructureerd interview met Philippine, 05-03-2012

³⁴ Semigestructureerd interview met Esther, 01-03-2012

³⁵ Semigestructureerd interview met Emile, 01-03-2012

kan zijn om er niet bij te horen. Dit omdat de rest van dezelfde collectieve identiteitsgroep aan de ongeschreven regel blijft vasthouden dat om er bij te horen je gelovig zou moeten zijn.

Etniciteit speelt op het eerste gezicht geen rol bij het vormen van collectieve identiteit onder de studenten aan het UCK. Tijdens de focusgroepdiscussie, over identiteiten en het bestaan van verschillende etniciteiten in Rwanda waren de studenten heel duidelijk, er bestaat maar één Rwandese cultuur, de etnische groepen zijn gecreëerd door de Belgen, maar zijn eigenlijk sociale groepen gebaseerd op beroepen, voor de komst van de Belgen was het heel gemakkelijk om te veranderen van sociale groep, en er is één Rwandese taal, één vorm van culturele dans en muziek, één traditie rondom trouwen, één manier van eten en ga zo maar door. Voor de genocide dachten mensen inderdaad dat twee groepen, Tutsi en Hutu, verschillende etnische groepen waren maar dat was het resultaat van jaren slecht bestuur van de Belgen en van de regeringen die na de onafhankelijkheid kwamen. En natuurlijk zijn er nog mensen die in deze constructie denken, maar de studenten maken in elk gesprek hierover duidelijk dat dit voor hun niet geldt. Zo zei Alex, tijdens de focusgroepdiscussie; “Yes, they are still there. But we are stopping them. Scientists say that implanting the idea of killing people because of difference takes forty years. So to stop it, to clean it, takes also forty years, according to scientists. Because those idea’s started when the Belgians were coming around in 1950, in 1994 we had genocide, the product of that. So to stop it is also a process. It is not so easy.”³⁶ En ook Pierre benadrukte in ieder gesprek dat het laten verdwijnen van etnische verschillen een proces is en dat Rwanda er uiteindelijk gaat komen. Hiermee wordt bedoeld door beide jongens dat het terug gaan naar een transparante vorm van etniciteit, waar verschillen tussen de groepen gewaardeerd worden en waar etniciteit niet meer bekeken wordt vanuit het *primordialism*. Volgens Miall e.a. (2005) is dit nodig om de laatste fase van het verzoeningsproces te halen. De studenten zijn zich heel erg bewust van de eventuele gevaren die er zitten in het zien van etniciteiten als vaste groepen. Dit is wat ze geleerd hebben op school en tijdens alle verzoeningsprogramma’s. Toch organiseren de studenten zich nog wel op basis van etnische groepen. Niet direct en niet iedereen, maar de AERG is bijvoorbeeld een studentenvereniging speciaal vóór slachtoffers van de genocide. Officieel mag iedereen lid worden van deze vereniging doordat, zoals beschreven in de context, er verschillende vormen van lidmaatschap bestaan. Maar in de praktijk komt dit zelden voor. Mensen die lid willen worden van de AERG moeten door het bestuur toegelaten worden. Een aantal studenten die geen lid zijn van de AERG gaf aan dat ze het vooral op de middelbare school altijd maar gek vonden dat leden van de AERG zich zo afzonderden. Uiteraard is het logisch dat de studenten die de verschrikkingen van de genocide hebben meegemaakt en hun ouders kwijt zijn geraakt

³⁶ Focusdiscussiegroep over Rwandese identiteit 19-03-2012

dit graag met elkaar willen delen, maar er zijn in deze verschrikkelijke periode veel meer slachtoffers gevallen dan alleen de Tutsi slachtoffers. Pierre beschreef, wat mij ook was opgevallen tijdens de bijeenkomsten van de AERG 'familie' Urugwiro. Namelijk dat sommige leden van de AERG Hutus nog steeds zien als daders van de genocide, en mensen dus classificeren op etnische identiteiten. Pierre vertelde dat hij lid was van de AERG toen hij op de middelbare school zat, maar dat hij er bewust voor gekozen heeft om dit niet meer te doen toen hij ging studeren. "Some people from AERG told me that they saw me every day with 'those murderers' (Hutus) and asked me what I was doing with those murderers. I think that that is also ideology. Of course me and some other people tried to change their way of seeing things but that did not really work. So if you ask me what I think about AERG, I think that a lot of people still need to reconcile. But when they are together they are only accusing people and differentiating themselves from the others."³⁷

Uit het volgende korte vignet van de bijeenkomst van de AERG 'familie' Urugwiro op 17 april 2012, blijkt ook dat een aantal leden nog steeds bang zijn voor genocidaires die naar het buitenland gevlucht zijn en mensen die in Rwanda willen erkennen dat er ook niet-Tutsi slachtoffers zijn gevallen.

Zoals elke week heeft de Gatier, de 'vader', weer een aantal onderwerpen om over te praten voorbereid. Het volgende onderwerp waar Gatier het over wil hebben is de herdenkingsweek van volgende week. Hij wil dat iedereen elkaar een advies geeft waar de rest van de familie leden wat aan hebben. "I will start and then others can follow. I think it is very important that we fight against our traumas and that we try to be strong." Daarna neemt Stephen het woord. Hij adviseert zijn familieleden om door middel van de gecompliceerde geschiedenis te leren en een sterkere toekomst te bouwen. Gatier wil daar graag iets aan toevoegen. Hij vertelt dat dit ook de periode is om de internationale wereld over de genocide tegen de Tutsis in Rwanda te leren. Er zijn nog steeds landen die dit ontkennen en die beweren dat er een genocide is geweest tegen de Hutus en de Tutsis. Vaak zijn het oude genocidaires die dit verspreiden via internet volgens Gatier. Iedereen knikt beamend. Daarna geeft Eside het advies om met anderen te zijn in deze moeilijke perioden en zo gaan we het hele rondje af. Als we aan komen bij Tristan vertelt hij ons: "There is this problem of some people who want to liberate this country and they don't want to understand the problem of the genocide. That is also why they use grenades to show that the government is not that strong."

Uit het vignet blijkt dat Gatier en Tristan erg bang zijn voor genocidaires die vaak in Congo of andere landen verblijven. En dat als het land geliberaliseerd en vrijer wordt deze genocidaires misschien hun kans pakken en Rwanda binnen vallen om de genocide af te maken. Verder laat Gatier met zijn opmerking, dat er nog steeds mensen en landen zijn die beweren dat er een genocide tegen de Hutus en Tutsis geweest is en dat de herdenkingsweek het moment is om deze mensen en landen te onderwijzen, zien dat hij het moeilijk vindt om

³⁷ Diepte interview met Pierre, 05-04-2012

Hutu's ook als slachtoffers te zien van de genocide. Indirect blijkt hieruit dat deze studenten dus nog steeds in etnische scheiding denken. Namelijk slachtoffers, ook wel Tutsis, en daders, sommige Hutus. Het kost sommige studenten moeite om hun etnische identiteit los te laten. Het feit dat zij nog steeds zo denken is ook niet zo gek, de overheid promoot dit feitelijk met het beleid en waarom zouden de studenten die bevrijd zijn van de genocide door diezelfde RPF als die nu aan de macht is hier aan twijfelen?

Het huidige overheidsbeleid speelt een grote rol in het laten bestaan van bijvoorbeeld de angst voor genocidaïes en wakkert deze zelfs verder aan. Mahmoud Mi'ari (2009) legt in het artikel *Transformation of Collective Identity in Palestine*.collectieve uit waarom het overheidsbeleid een belangrijke rol speelt in de vorming van collectieve identiteiten. Collectieve identiteit wordt namelijk gevormd en veranderd door sociale en historische factoren. De overheid kan deze factoren beïnvloeden. De RPF regering doet dit bijvoorbeeld door de angst voor een aanval van die in Congo verblijven aan te wakkeren. Ondanks dat op het eerste gezicht het huidige beleid van de regering er voor zorgt dat de etnische identiteiten verdwijnen ben ik het met mijn informant Alex eens dat de manier waarop de overheid dit nu aanpakt niet de goede manier is. Het onderwijs en de voorlichting die de overheid op het gebied van verzoening en vergeving geeft is goed. De studenten hebben duidelijk begrepen hoe de genocide tot stand gekomen is, weten veel van hun eigen cultuur en geschiedenis en zijn zich bewust van de delen van de geschiedenis waar ze trots op moeten zijn en waar minder. Echter de manier waarop de regering deze etniciteitspolitiek gebruikt om hun eigen fouten tijdens de oorlog weg te poetsen en probeert om de vele Hutu slachtoffers te vergeten zal niet bijdragen aan het verdwijnen van de etnische identiteiten. Dit kwam ook erg naar voren tijdens de herdenkingsbijeenkomsten in de herdenkingsweek. Tijdens de officiële opening van de herdenkingsweek in het nationale stadion in Kigali, de hoofdstad van Rwanda, gebruikte President Paul Kagame het tekortschieten van de internationale gemeenschap, zowel in het tegenhouden van de genocide als het veroordelen van genocidaïes en het feit dat de RPF soldaten wel in staat zijn geweest om de genocide tegen te houden en via Gacaca rechtbanken gerechtigheid te brengen, om tegenwicht te bieden aan de beschuldiging van de VN dat er op dit moment een gebrek aan democratie en mensenrechten is in Rwanda.

“In a lot of western countries are genocidaïes still free and these countries don't do enough to arrest these people and extradite them to Rwanda. But when these countries get attacked by terrorists they intervene immediately. They think that Africans are not worthy enough. They accuse us of lack of democracy and

freedom of expression but what we do is in the best interest of the country. What can I do more than bring justice?”³⁸

Gedurende de hele week van herdenking heb ik één keer tijdens een bijeenkomst meegemaakt dat een spreker ook de gematigde Hutus herdacht terwijl er constant werd herhaald hoe goed de overheid nu zorgt voor een stabiel, veilig en ontwikkeld land.

Het feit dat de overheid en de politiek de collectieve identiteit van de studenten beïnvloeden, betekent ook dat ondanks dat de meeste studenten totaal niet geïnteresseerd zijn in de politiek en geen politieke voorkeur hebben, de politiek wel heel erg de vorming van hun identiteit beïnvloedt. De studenten zeggen over het algemeen niet geïnteresseerd in de politiek te zijn omdat ze bang zijn voor de macht die politiek heeft en omdat ze weten dat de genocide georganiseerd was en voorbereid door de toenmalige macht hebbers. Zo vertelde Philippine: “No, politics doesn’t interest me. I am even a little bit scared for it. Because they can always throw you in prison or even kill you if they don’t like you.”³⁹ En ook Brigitte geeft aan dat ze het liefst zo ver mogelijk van de politiek vandaan blijft.⁴⁰ Er zijn natuurlijk ook studenten die de politiek wel interessant vinden en het volgen, zoals Alex en Pierre. Maar ook zij zijn erg voorzichtig. Alex vertelde bijvoorbeeld dat hij nu nog geen lid wil worden van een politieke partij omdat dat misschien niet door iedereen gewaardeerd wordt, en aangezien hij nu een klein kind heeft en een vrouw kan hij het zich niet veroorloven om in de gevangenis te komen.⁴¹

Verzoeningsprogramma’s hebben een invloed gehad op de vorming van de collectieve identiteit. Ten eerste omdat de studenten zich door de verzoeningsprogramma’s heel erg bewust zijn geworden van de invloed en de gevaren van etnische identiteiten en vooral van discriminatie. Voor bijna alle studenten geldt dat ze doordat ze mee hebben gedaan aan verzoeningsprogramma’s anders zijn gaan kijken naar verschillen tussen etnische groepen en ze wijzen erop dat het heel gevaarlijk is om te veel belang te hechten aan verschillen tussen mensen. Maar dat je juist de nadruk moet leggen op alle factoren die de mensen in Rwanda wel met elkaar delen. Ze identificeren zich door wat ze geleerd hebben tijdens deze verzoeningsprogramma’s en rationeel nadenken dan ook met een nationale Rwandese identiteit. Daarnaast speelt vooral de opgelegde verzoeningspolitiek van de regering een rol in de vorming van de collectieve identiteit van studenten. Nevin Aiken (2010) legt dit uit aan de hand van het *zero-sum* perspectief. Hiermee wordt bedoeld dat in verzoeningsprocessen het

³⁸ Speech president Kamega tijdens openingsceremonie van de genocide herdenkingsweek in het nationale stadion in Kigali op 07-04-2012.

³⁹ Semigestructureerd interview met Philippine, 05-03-2012

⁴⁰ Semigestructureerd interview met Babette, 18-04-2012

⁴¹ Diepte interview met Alex, 03-04-2012

conflict vaak heel erg van één kant belicht worden door beide partijen en dat het erg moeilijk is om zich in te leven in het verhaal van de ander. Beide partijen zien zichzelf als slachtoffer. Dit geldt ook voor Rwanda waar op dit moment de RPF, de partij van de Tutsis, aan de macht is, hierdoor is het verzoeningsproces ook eigenlijk alleen maar gericht op de verzoening van Tutsi slachtoffers en worden de Hutus meestal vergeten. Dit beïnvloedt de vorming van de collectieve identiteit van de studenten omdat de overheid verkapt in de verzoeningsinitiatieven een propaganda voert waarbij nog altijd het gevaar wordt benadrukt van tegenstanders van het land in het buitenland (zoals genocidaires). Daarnaast zorgt de huidige benadering van het verzoeningsproces niet voor het verdwijnen van de verschillen tussen Hutus en Tutsis zoals ook blijkt uit de, eerder in dit hoofdstuk aangehaalde uitspraak van Pierre waar hij aangeeft dat zijn studiegenoten, Hutus nog steeds enkel als moordenaars classificeren. Sommige Tutsis voelen zich hierdoor nog altijd het enige slachtoffer van de genocide terwijl de Hutus zich het slachtoffer voelen van het huidige overheidsbeleid en de oorlogsmisdaden van de RPF.

Uit de vriendschapsrelaties die de studenten aangaan blijkt dat collectieve identiteit wel een rol speelt bij het sluiten van vriendschap, maar dat dit niet het belangrijkste is. In de interviews gaven de studenten allemaal aan dat voor het sluiten van vriendschap het belangrijk is dat iemand een goed karakter heeft. Zo vertelde Béatrice mij: “I think it is important that someone is flexible, likes to make jokes, doing crazy. And of course the person has to be nice. I don’t look to things as religion and ethnicity. I only look if someone is a cool person, and then he/she can be my friend.”⁴² Ondanks dat Béatrice zegt dat ze niet kijkt naar religie en iemands etnische identiteit bij het sluiten van vriendschap, noemt ze deze factoren wel expliciet in het interview. Dit doet vermoeden dat dit een het sociaal-wenselijke antwoord is. Echter blijkt dat de informanten bijna allemaal elkaar kennen en vrienden zijn. Ongeacht afkomst, geloof of etniciteit. Zoals bijvoorbeeld de vriendschap tussen Sylia en Esther. Sylvia heeft haar vader verloren in de genocide, terwijl Esther’s vader onschuldig gevangen heeft gezeten na de genocide wat er op wijst dat beiden waarschijnlijk een andere etnische identiteit hebben. Toch zijn ze goede vriendinnen omdat ze in hetzelfde hostel wonen. Maar de studenten moeten hun vrienden wel ergens leren kennen en over het algemeen is dat toch op de universiteit, in de kerk of tijdens andere gezamenlijke activiteiten. Waardoor de collectieve identiteit zoals het student zijn de vriendschappen wel beïnvloedt. Demian legde dit op de volgende manier uit: “Of course those things (like religion, study or sports) have influence because those are the places where you meet persons, and with those persons you are also

⁴² Semigestructureerd interview met Béatrice, 26-03-2012

sharing things. But someone can also become my friend when I meet him on the street and he helps me with something. I would like that everybody could be my friend.”⁴³ Het feit dat collectieve identiteit een rol speelt in het sluiten van vriendschap omdat vrienden ergens ontmoet moeten worden, wordt bewezen doordat Esther bijvoorbeeld bevriend is met Philippine, Pierre, Alex en Emile omdat ze bij haar in de klas zitten. Echter is ze ook bevriend met Béatrice en Sylvia omdat ze met hun in huis woont. Sylvia is vervolgens weer bevriend met de mensen uit haar AERG familie.

Daarnaast gaven veel studenten aan dat het erg belangrijk is dat iemand hen begrijpt en in sommige situaties zijn dit alleen de mensen die ongeveer hetzelfde hebben meegemaakt. Esther vertelde bijvoorbeeld dat het op de middelbare school erg lastig was om aan vrienden te vertellen dat haar vader in de gevangenis zat. Ze wist weliswaar dat hij onschuldig was maar haar klasgenoten zagen kinderen met ouders in de gevangenis toch echt anders. Daarom heeft ze het op de middelbare school alleen maar aan haar twee beste vriendinnen kunnen vertellen. Eén daarvan had ook een vader in de gevangenis en haar andere vriendin was haar ouders verloren in de genocide maar gaf direct aan dat ze de daders vergeven had. Ze heeft ook pas kort geleden aan haar vrienden op de universiteit verteld dat haar vader twaalf jaar lang in de gevangenis had gezeten. Hieruit en ook uit het feit dat overlevenden van de genocide zich organiseren in een speciale familie blijkt toch wel dat de studenten zich het aller prettigste voelen bij mensen met wie ze zich kunnen identificeren en met wie ze een collectieve identiteit delen, zoals bijvoorbeeld de collectieve identiteit van het student zijn, maar ook de collectieve identiteit van het slachtoffer zijn van de genocide.

⁴³ Semigestructureerd interview met Demian, 20-03-2012

Conclusie

In deze thesis is beschreven hoe de vorming van collectieve identiteit in een getraumatiseerde samenleving zoals Rwanda beïnvloed wordt, en daarbij specifiek de vorming van collectieve identiteit van studenten aan het UCK in Rwanda. In de hedendaagse samenleving wordt collectieve identiteit gevormd door een aantal componenten, of subidentiteiten. Het belang van de verschillende componenten binnen een collectieve identiteit is afhankelijk van sociale en historische factoren, zoals overheidsbeleid, opvoeding, sociale verandering en oorlogen. De sociale en historische factoren zorgen ervoor dat collectieve identiteiten veranderen door de jaren heen. Daarnaast is collectieve identiteit ook het gevoel van *belonging* tot een sociale groep (Mi'ari 2009).

Door de invloed van het dagelijks leven als sociale factoren is de collectieve identiteit van de studenten van de overdag sectie anders gevormd dan de collectieve identiteit van de studenten van de avond sectie. Voor alle studenten van de overdag sectie is de sociale factor van het studeren heel erg belangrijk. Het grootste gedeelte van de dag brengen ze door op de universiteit, ze wonen vaak met medestudenten, sporten met medestudenten en brengen eigenlijk het grootste gedeelte van de tijd door als student. Het is dan ook niet gek dat de studenten aangeven zich te voelen behoren tot de sociale groep studenten en zich daarmee identificeren.

Echter voor studenten die studeren aan de avondsectie, zij studeren na hun werk van zes tot tien uur 's avonds, is de belangrijkste sociale factor in hun dagelijks leven dat ze werken. De meeste tijd in hun dagelijks leven brengen ze door op hun werk en met collega's. Daarnaast maakt het werken het mogelijk om te overleven en uiteindelijk te kunnen studeren. De studenten van de avond sectie identificeren zich dan ook als eerste met hun collega's als werknemer van een bedrijf of instelling en daarna pas met medestudenten. Voor de studenten die naast hun studie en eventueel werk alweer een eigen gezin gestart zijn, is de persoonlijke identiteit als ouder het allerbelangrijkste, dit komt voor hun eventuele collectieve identiteit als student of werknemer. Echter kunnen deze persoonlijke en collectieve identiteiten veranderen zodra de sociale factoren in het dagelijks leven van de studenten veranderen (Mi'ari 2009).

Religie is een factor die in het hele leven van de studenten een erg belangrijke rol speelt. De studenten zijn opgevoed met religie en het is iets wat altijd onderdeel heeft uitgemaakt van hun identiteit en hun dagelijks leven. Religie heeft de studenten vaak geholpen in moeilijke momenten zoals het oppakken van hun leven na de genocide. Het gemeenschappelijke aan deze identiteit is niet zozeer de religie zelf, maar het

gemeenschappelijke geloof in God. De studenten geven aan dat het niet uitmaakt wat voor soort religie iemand aanhangt, zolang iemand maar gelooft in God. Echter als je niet in god gelooft, zou dat een reden kunnen zijn om buiten de collectieve identiteit van student te vallen. Dit komt, zoals Fearon & Laitin (2000) en Baumann (1999) beschrijven, omdat collectieve identiteit bestaat uit regels die het product zijn van menselijk spreken en handelen. Hierdoor kun je als individu niet altijd kan kiezen welke onderdelen van een collectieve identiteit je jezelf wel mee wilt identificeren en welke niet.

De invloed van de verzoeningsprogramma's op het leven van de studenten is zoals zijzelf aangaven erg groot. Deze programma's zijn na de genocide door bijvoorbeeld lokale instanties, kerkgemeenschappen en de overheid opgezet om het verzoeningsproces in Rwanda te bevorderen. Alle studenten hebben verplicht of vrijwillig te maken gehad met verzoeningsinitiatieven. De programma's hebben de studenten geleerd om te vergeven en dat discriminatie op basis van etniciteit, zoals gebeurde voor de genocide, gevaarlijk is voor een samenleving. De genocide is een historische factor die de collectieve identiteit van de studenten heeft beïnvloed zodat iedereen op zijn eigen manier verkondig te vechten tegen de ideologie die geleid heeft tot de genocide en vóór een Rwanda met één nationale identiteit.

Echter zoals Mahmoud Mi'ari (2009) aangeeft is overheidsbeleid erg van invloed op de sociale factoren die de collectieve identiteit beïnvloeden. De huidige overheid heeft, zoals beschreven in hoofdstuk vier en vijf, een politiek beleid dat op het eerste gezicht de eenheid van het land en de vorming van een nationale identiteit moet bevorderen. Dit beleid wordt onder andere vormgegeven door wetten twee wetten. Er is een wet die de termen Hutu en Tutsi afschaft en verbiedt openlijk over de termen te praten, en een wet die het verbiedt om een ideologie te hebben die leidt tot de genocide. Maar het effect is volgens heel veel onderzoekers juist het tegenovergestelde. Zowel Buckley-Zistel (2006), Hintjens (2008) en Drake e.a (2011) geven aan dat deze wetten onder andere de oorlogsmisdaden van de RPF in de genocide verbloemen, er voor zorgen dat Hutu slachtoffers niet erkend worden ende angst voor Hutu genocidiaries in het buitenland aanwakkeren. Bovendien kan de haat in privé sferen soms, zonder dat het te controleren valt, tussen de bevolkingsgroepen blijven bestaan. Het beleid van de overheid zorgt hierdoor juist voor het in stand houden van het wantrouwen en de polarisatie tussen beide etnische groepen.

Dat het huidige overheidsbeleid de collectieve identiteit van de studenten beïnvloedt blijkt onder andere uit het feit dat zij zich, tot op zekere hoogte, organiseren op basis van etnische groepen. De AERG studenten vereniging is officieel voor iedereen toegankelijk, maar in de praktijk is het een vereniging voor slachtoffers en overlevenden van de genocide en dit zijn volgens de overheid alleen Tutsis. Andere studenten geven aan het gek te vinden

dat hun mede studenten zich afzonderen en zich identificeren als de enige slachtoffer van de genocide. Dit blijkt uit zowel het gesprek met Pierre waarin hij aangeeft dat zijn AERG klasgenoten hem veroordelen als hij omgaat met Hutus of ook wel 'die moordenaars'. Maar ook tijdens een bijeenkomsten van de AERG 'familie' Urugwiro, waar Gatier en Tristan iedereen waarschuwen voor de Hutu genocidiarers en het belachelijk vinden dat er nog steeds mensen zijn die beweren dat er twee genocides zouden zijn geweest, zowel tegen de Hutus als tegen de Tutsis. Het kost sommige studenten moeite om hun etnische identiteit los te laten. Het feit dat sommige studenten nog altijd denken in etnische verschillen, ondanks alle verzoeningsinitiatieven, is ook niet zo verwonderlijk. De overheid promoot dit feitelijk met het beleid en waarom zouden de studenten, die bevrijd zijn van de genocide, door diezelfde RPF, hier aan twijfelen?

Door het huidige overheidsbeleid kunnen de studenten nooit de vierde fase van verzoening bereiken. In deze fase worden, zoals Miall e.a. (2005) beschrijven, verschillen niet alleen getolereerd maar zelfs gewaardeerd. Dit is het moment voor vergeving en de realisering dat de toekomst belangrijker is dan het verleden. Ook al kijken de studenten vooral naar de toekomst, ze voelen vaak nog dreigingen vanuit het verleden. Veel studenten bekijken nog steeds, ondanks dat ze rationeel kunnen beargumenteren dat iedereen een slachtoffer is van de genocide, het conflict en vooral het verzoeningsproces van uit een *zero-sum* perspectief (Aiken 2010). Hiermee wordt bedoeld dat in verzoeningsprocessen het conflict vaak heel erg van één kant belicht worden door beide partijen en dat het erg moeilijk is om zich in te leven in het verhaal van de ander. Het beleid van de overheid speelt een grote rol in dit proces, omdat de RPF vooral de slachtoffer rol van de Tutsis belichten. Het verzoeningsbeleid van de overheid beïnvloedt de vorming van de collectieve identiteit omdat het er juist voor zorgt dat de polarisatie en het wantrouwen tussen de beide etnische groepen blijven bestaan.

De vorming van de collectieve identiteit van de studenten aan de UCK wordt enerzijds beïnvloed door het dagelijks leven waarin ruimte is voor studenten om zich te identificeren met de sociale groep waar ze op dit punt van hun leven het meeste mee delen en ze er door verzoeningsinitiatieven op gewezen worden dat het niet goed is om hierin een onderscheid te maken tussen etnische groepen. Anderzijds zorgt de invloed van het verzoeningsbeleid van de overheid ervoor dat de polarisatie tussen de etnische groepen blijft bestaan. Hoe dit proces van verzoening en identiteitsvorming zich in de toekomst gaat ontwikkelen is dus sterk afhankelijk van het toekomstige beleid van de overheid.

Bibliografie

Aiken, Nevin.

2010 Learning to Live Together: Transitional Justice and Intergroup Reconciliation in Northern Ireland. *The International Journal of Transitional Justice*, 10(2):1-23

Anderson, Benedict

1983 *Imagined communities*, Londen, Verso.

Baumann, G.

1999 *Etnicity: Blood or Wine?* In: *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*, Londen: Routledge, pp. 57-68.

Barth, Fredriks

1969 *Ethnic groups and boundaries : the social organization of culture difference*. Long Grove, III: Waveland Press

Broere, K

2004 'Sfeer genocide' terug in Rwanda. *De volkskrant*, 18-08-2004, pp.1

Buckley-Zistel

2006 *Remembering to Forget: chosen amnesia as a strategy for local coexistence in post-genocide Rwanda*. *Afrika*, 76(2).

Catholic Institute de Kabgayi, 31-12-2011

<http://www.uck.ac.rw/>

Daly, Erin,

2002 *Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation*. *international Legal Perspectives*, 12(1): 74-183

Daly, Erin, Jeremy Sarkin

2007 *Reconciliation in Divided Societies; Finding Common Ground*. Pennsylvania, University of Pennsylvania press

Devac, 31-12-2011

<http://devac.org/>

Drake, Levi, Ari Kohen, Michael Zanchelli

2011 Personal and Political Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *Soc Just Rec*, 24, 85-106

Eriksen, Thomas H.

1993 *Etnicity and Nationalism*. London, Pluto Press

Fearon, James D. & David D. Laitin

2000 Violence and the Social Construction on Ethnic Identity. *International Organisation*, 54(4): 845-877.

Gourevitch, Philip

2000 *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families*. London, Picador.

Hintjens, H.

2008 Post-genocide identity politics in Rwanda. *Ethnicities*, 8(1): 5-41.

Ignatieff, Michael

1999 "The Narcissism of Minor Difference" in *The Warrior's Honor*. London: Vintage, 34-71.

King, Elisabeth.

2009 From Data Problems to Data Points : Challenges and Opportunities of research in Postgenocide Rwanda. *African Studies Review*, 52(3): 127-148.

La République Rwandaise, 31-12-2011

http://www.ueobsrwa.org.rw/referendum/documents/La_Republique_Rwandaise.pdf

Miall, H, O. Ramsbotham, T. Woodhouse.

2005 *Contemporary Conflict Resolution*. Cambridge, Polity Press.

Mi'ari, Mahmoud

2009 Transformation of Collective Identity in Palestine. *Journal of Asian and African Studies*, 44(6): 579–598.

Molenaar, A

2005 Gacaca: Grassroots justice after genocide. The key to reconciliation in Rwanda? African Studies Centre Research Report 77, Leiden University Press.

Mueller, John

2000 The Banality of “Ethnic War”. *International Security*, 25(1): 42-70.

Robben, Antonius C. G. M.

2005 How Traumatized Societies Remember: The Aftermath of Argentina’s Dirty War. *Cultural Critique* 59: 120-164.

Reyntjens, F

2004 Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship. *Journal of African Affairs*, 103: 177-210.

Stamm, B Hudnall, Henry E. Stamm, Amy C. Hudnall, Craig Higson-Smith

2004 Considering a Theory of Cultural Trauma and Loss. *Journal of Loss and Trauma*, 9(1): 89-111.

Staub, E., L. A. Pearlman, G. Weiss, A. Hoek

2007 Public Education through Radio to Prevent Violence, Promote Trauma Healing and Reconciliation, and Build Peace in Rwanda and the Congo.

<http://people.umass.edu/estaub/radio%20article%20--January%202008.pdf>, 1-12-2011.

Staub, E., L. A. Pearlman, V. Miller.

2003 Healing the Roots of Genocide in Rwanda. *Peace Review*, 15(3): 287-294.

Sztompka, Piotr

2000 Cultural trauma; the other face of social change. *European Journal of Social Theorie*, London, 3(4): 449-466.

Thomson, Susan.

2010 Getting Close to Rwandans since the Genocide: Studying Everyday Life in Highly Politicized Research Settings. *African Studies Review*, 53(3): 19-34.

Zorbas, E.

2004 Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*, 1(1): 29-52.

Bijlage 1: Summary

At the Catholic University the Kabgayi in Rwanda, I have conducted an ethnographic research about the formation of collective identities of the students at the CUK, and the influence on the daily lives of the students and reconciliation programs regarding the formation of collective identities. At the university, there are two kinds of students. Students from the daily section, who are fulltime students, and students from the evening section, who work during the day and study in the evening. According to Mamhoud Mi'ari (2009), collective identity is a sense of belonging to a group. It is formed by different social components which change over time by social and historic factors such as the policy of the government, social changes and wars.

The formation of the collective identities of the students of CUK is influenced by the students' daily lives.. During their lives, different social factors are important, which influence the collective identities of the students. For the students from the daily section, this means that at this moment, they feel they belong to the social group of students and that this is the most important factor for their collective identity. They spend most of their time with students and at the university. For students from the evening section, this is different. For them, the fact that they work is the most important factor of their life. Working makes it possible to survive and study. Next to that, they spend most of their time working and with colleagues. For students who already started a new family and have children, the social factor of being a parent is the most important. Over the years, these social factors change and are influenced by changes in the social lives of the students.

Different researchers, Buckley-Zistel (2006), Hintjens (2008) en Drake e.a (2011) write that the current reconciliation and ethnic policy of the government has the opposite effect on the way people think about different ethnics and the process of reconciliation. In 2003, the government introduced a law that made it prohibited to talk about the ethnic terms Hutu and Tutsi. Officially, from that moment onwards, there were no different ethnic groups in Rwanda anymore. According to the researchers, this had three negative effects. First, the war crimes of the RPF in and the Hutu victims of the genocide were not recognized. Second, the policy makes sure that the RPF is not an ethnic minority in power and thus prevails over the

majority. And third, the hate between the ethnic groups has not suddenly disappeared and now there is no way to control it; at private places, the hate between the groups will continue. This is also what happens with the students., especially in groups such as the student association for victims of the genocide (often only Tutsi victims). Because of the policy of the government, the students see the conflict from a zero-sum perspective (Aiken 2010) and will never get to the last and fourth phase of reconciliation (Miall et al 2005). In this phase, differences between groups are not only tolerated, but valued as well. The future is more important than the history. This influences the formation of collective identity, because through the social and historical factors, for example how the government shows the conflict, the polarization between the two ethnic groups does not get smaller and the identification with ethnic groups will continue to exist.

Bijlagen 2: Reflectieverslag

Van 14 februari tot en met 1 mei heb ik de bijzondere ervaring op mogen doen van antropologisch veldwerk in Rwanda. Je voorbereiden op deze ervaring is haast onmogelijk, ondanks het schrijven van een onderzoeksopzet, al het advies van docenten en het inlezen in het gebied weet je toch eigenlijk niet zo goed waar je aan begonnen bent. Voor mij gold dat in ieder geval wel. In het vliegtuig op weg naar Rwanda wist ik ondanks alle voorbereidingen nog steeds niet zo goed waaraan ik ging beginnen.

Al sinds het begin van mijn studie heeft de invloed van conflict en verzoening op een groep mensen, als collectief, mij geïnteresseerd. Tijdens verschillende vakken kwam de casestudie van Rwanda steeds weer terug en deze bleef mij interesseren. Daarmee was de basis voor mijn onderzoek gelegd.

Helaas kon ik vooraf niet met zekerheid zeggen of ik met een onderzoeksvraag over verzoeningsprogramma's en collectieve identiteit wel met gegevens terug zou komen. Dit omdat de huidige regering de termen Hutu en Tutsi heeft afgeschaft. Het openlijk noemen van deze etnische termen kan een Rwandees een gevangenisstraf opleveren en als onderzoeker kun je het land uit gezet worden. Echter door de artikelen van Thomson (2010) en King (2009) bleef ik ook hoop houden dat het toch ging lukken. Thomson (2010), die in 2009 onderzoek deed naar het dagelijks leven in Rwanda na de genocide en dit vergelijkt met het dagelijks leven voor de genocide, en daarnaast kijkt wat de invloed van de postgenocide politiek is op het leven van de Rwandese bevolking, heeft een artikel geschreven over het doen van onderzoek in postgenocide Rwanda. Zij benadrukt dat het door de regels wel moeilijk wordt maar niet onmogelijk is om over identiteit te praten. Bijvoorbeeld door het te hebben over afkomst, vriendschapsnetwerken en beroep waardoor het je op een andere manier over identiteiten kan praten.

Als onderzoeker ben je ethisch verantwoordelijk voor de veiligheid van je informanten. Daarom moest ik tijdens mijn interviews met informanten de vragen zo stellen dat ik wel de belangrijke informatie kreeg maar de informanten zich niet kritisch hoefden uit te laten ten opzichte van de overheid en ik hun veiligheid dus kon waarborgen.

De wetgeving van de postgenocide regering zorgde ervoor dat ik de centrale vraag, de deelvragen en de onderzoeksvragen zo moest stellen dat ik ook zonder het direct benoemen van deze gevoelige onderwerpen, zoals etniciteit en het beleid van de overheid, toch antwoorden kon krijgen. Daarnaast besloot ik om er voor te zorgen dat als ik mijn hoofdvraag zo stelde dat ik toch onderzoek zou kunnen doen als bleek dat het mij niet lukte om met

mensen over bijvoorbeeld verzoening te praten. Door het dagelijks leven toe te voegen aan mijn hoofd en deelvragen. Uiteindelijk heb ik tijdens het schrijven van deze thesis toch nog de centrale vraag een beetje aangepast aan de hand van de verzamelde gegevens.

Toen ik aankwam op het UCK in Gitarama, bleek al snel dat ik wel degelijk met de studenten over hun moeilijke verleden kon praten en dat zij het onderwerp verzoening en identiteit ook erg interessant en vooral belangrijk vonden. Waardoor ze zich relatief makkelijk openstelden en bereid waren om informatie te geven. In het begin was het wel duidelijk dat ze vaak sociaal-wenselijke antwoorden gaven. Echter kwam via observerende participatie en interviews al snel de dubbele landing naar boven.

Het heeft in mijn voordeel gewerkt dat mijn onderzoeksgroep ook studenten waren, net als ik. Die zich vaak met dezelfde dingen bezig hielden, zoals afstuderen, maar ook leuke dingen doen zoals stappen of sporten. Doordat ik een groot aantal dingen gemeen had met mijn informanten was het geen eenzijdige informatie uitwisselen maar was het mogelijk om echt een relatie op te bouwen met mijn informanten. Ik denk dat ik hierdoor meer informatie heb kunnen verzamelen en vooral ook een hoop goede vrienden erbij heb gekregen. Echter lukte het niet altijd om de studenten uit hun schulp te laten kruipen tijdens of na interviews. Dit had verschillende redenen. Met sommige studenten was er een minder goede klink en er waren ook studenten die door hun geschiedenis het extra moeilijk vonden om zich open te stellen voor een buitenstaander. Soms werden mijn interviews ook bemoeilijkt door dat we op belangrijke momenten in het interview gestoord werden. Zoals bijvoorbeeld tijdens het interview met Demian op 20-03-2012. Al vanaf het begin liep het gesprek moeizaam. Ik moest alles met extra vragen uit Demian trekken voor mijn gevoel en net op het moment dat ik het gevoel had dat hij misschien los zou komen kwam er een leraar binnen waardoor de sfeer direct veranderde. Gelukkig waren er ook een heleboel leuke interviews waar het gesprek vanzelf ging en ik weinig hoefde te sturen.

Ik heb de studenten met wie ik sprak altijd op de hoogte gesteld van de risico's van het geven van (gevoelige) informatie. Echter waren de studenten zich hier zelf vaak ook erg bewust van. Een aantal maal hebben verschillende informanten mij gevoelige informatie gegeven. Als ik hen dan vroeg waarom ze dat risico namen, dan kreeg ik vaak het antwoord dat ze hoopte om toch iets te kunnen veranderen in hun Rwanda en hoopte met hun verhaal de toekomst van Rwanda positief te beïnvloeden. Zoals Alex bijvoorbeeld: "I tell this to you, and hope that it will help bring a good future to Rwanda."⁴⁴ Net als de informanten van Thomson (2010) aangaven als zei er naar vroeg in haar onderzoek. Hierdoor was ik echter wel genoodzaakt om de namen van informanten te anonimiseren.

⁴⁴ Informeel gesprek met Alex, 20-03-2012

Ik ben mij erg bewust geweest van de risico's die onderzoek doen in Rwanda met zich meebrengt. Echter sluit ik mij ook aan bij de mening van King (2009) en Thomson (2010) dat het volledig links laten liggen van landen zoals Rwanda met betrekking tot onderzoek ook gemiste kansen betekent. In een sterk gepolitiseerde samenleving als Rwanda is het nodig en mogelijk om met zorgvuldige voorbereiding, de bereidheid voor een ontmoeting met mensen op hun eigenvoorwaarde en veel aandacht en geduld voor het creëren van de persoonlijke relaties die nodig zijn om ervoor te zorgen dat deelnemers mee willen werken aan het onderzoek, een goed onderzoek te doen dat hopelijk ook iets bijdraagt aan de ontwikkelingen in het land.

Er wordt vaak gezegd dat als je eenmaal in Afrika bent je er direct verliefd op wordt. Voor mij gold dit zeker. Rwanda, het prachtige land met de duizend heuvels en bossen heeft direct mijn hart gestolen. Maar het meeste hebben de studenten dat gedaan. Vaak vond ik het lastig om te gaan met de verschrikkelijke verhalen die zij mij over hun leven vertelde. Vaak wist ik ook niet zo goed hoe ik moest reageren. Het was duidelijk dat de studenten niet op zoek waren naar medelijden maar gewoon graag hun verhaal kwijt wilden. Ik heb heel erg veel respect voor de manier waarop ze in het leven staan, omgaan met hun geschiedenis en willen knokken voor een betere toekomst.